

Árc 31. —

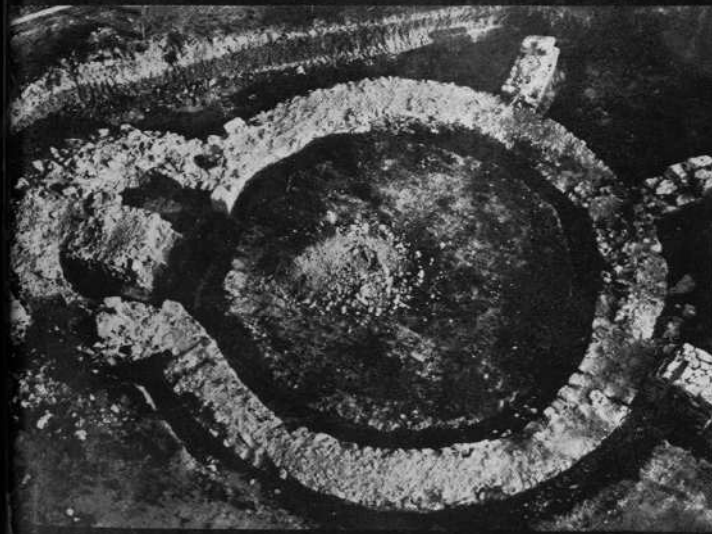
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 4

Cahiers d'histoire de l'art

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Gervers-Molnár Vera

A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁG
ROTUNDÁI

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 4
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő
ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság
ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, POGÁNY Ö. GÁBOR,
RADOCSAY DÉNES, VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő
SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST, 1972

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG ROTUNDÁI

Írta
GERVERS-MOLNÁR VERA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST, 1972

2006

© Akadémiai Kiadó · Budapest, 1972

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
 Felelős szerkesztő: Dr. Szucsán Miklós
 Műszaki szerkesztő: Waller Klára
 A burkoló- és kötésterv Kulinyi István munkája
 Ak 1292 k 7274
 71.72277 — Akadémiai Nyomda, Budapest
 Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	9
Közép-európai jellegű rotundák a középkori Magyarországon	13
A csoport eredetéről: Aachen és köre	13
A közép-európai csoport korai emlékei	17
Dalmácia	18
Morva fejedelemség	19
Csehország	22
Lengyelország	24
A középkori Magyarország emlékei	26
Királyi kápolnák	26
Várkápolnák	30
Falusi plébániatemplomok	31
Kerek hajójú, köríves apszisú rotundák	32
Négykaréjos rotunda	37
Kívülről kerek, belülről falba mélyedő apszisú rotundák	38
Apszis nélküli rotundák	40
Négyszögletes szentélyű rotundák	41
Tornyos rotundák	42
Belülről kerek, kívülről négyszögletes rotunda	43
Belülről kerek, kívülről sokszögletes rotunda	43
A közép-európaiktól eltérő jellegű rotundák a középkori Magyarországon	45
Bizánci hatások	45
Kiszombor—Karcsa—Gerény csoport	46
Keresztelőkápolnák	52
Karnerek	53
Említésből ismert kerek templomok	55
Négykaréjos templomok	58
Összefoglalás	60
Jegyzetek	63
Summary	84
Helynévmutató	91
Képek	95

ELŐSZÓ

Tíz év kutatómunkájának eredményeit és gondolatait próbáltam meg összefoglalni e füzet lapjain. Kutatásaim kezdetén a kerek templomok problémaköre nagyon kevésbé volt ismert, maga az emléktárgy sem volt összegyűjtve, a rotundák funkciója és datálása körül viták folytak. Az anyag teljességre törekvő összegyűjtése megmutatta, hogy a középkori Magyarország területén igen nagy számban épültek kerek templomok. Az elmúlt évek magyarországi és közép-európai ásatásai napvilágra hozták a legkorábbi és a csoport eredete szempontjából valóban alapvető emléktárgyat, melyről korábban egyáltalában nem vagy csak alig volt tudomásunk. A különféle forrásokból összegyűjtött dokumentumok és az újonnan előkerült emlékek ismerete bizonyossá tette, hogy a rotundák a korromán építészet lényeges összetevői közé tartoztak, s hogy összefoglaló feldolgozásuk egyike a sürgető feladatoknak.

Az új anyag nagy része mindeddig alig került közlésre, az egyes részletek feldolgozása és a nagyobb összefoglaló munkák megírása még a jövő feladata. Ezért itt mondok köszönetet mindazoknak – különösképpen Balanyi Bélának, Czeglédy Ilonának, Entz Gézának, Fettich Nándornak, Galavics Gézának, Implom Józsefnek, Kovács Bélának, Nagy Emesének, Pálóczi-Horváth Andrásnak, Pámer Nórának, Tóth Melindának, Tóth Sándornak és Valter Ilonának – akik hozzájárultak ahhoz, hogy kutatásaik egyelőre még nem vagy nem teljesen közzétett eredményeit munkámban felhasználhattam; és azoknak, akik általam nem ismert egy-egy emlékre és a rájuk vonatkozó irodalomra felhívták figyelmemet. Közreműködésük nélkül munkám nem jöhetett volna létre ilyen eredménnyel.

Dercsényi Dezsőnek és Zádor Annának munkám során adott tanácsaikért és mindenkori segítségükért tartozom hálás köszönettel.

Süle Ferencnek levéltári adataiért, Cselényi Lászlónak a cseh és szlovák nyelvű munkák fordításáért mondok köszönetet.

Toronto, 1970. június 21.

Gervers-Molnár Vera

A kerek és centrális templomok az egyik igen jellegzetes, fontos és sokat vitatott csoportját alkotják Európa preromán és román építészetének. Ebben a magyarországi anyag – feltűnően nagy számával és sokrétű problematikájával – külön helyet érdemel. Ennek ellenére a magyarországi emlékek összefoglaló feldolgozására eddig nem került sor. Nagyon kevés körtemplom volt ismert, még kevesebb közismert. Sok olyan emlék is feledésbe merült, amely a múlt századi folyóiratokban vagy e század eleji közleményekben már napvilágot látott. Néhány kerek és centrális alaprajzú templom szerepelt Henszlmann Imre,¹ Gerevich Tibor,² Dercsényi Dezső³ és mások román kori építészetünkkel foglalkozó nagyobb összefoglalásaiban. Ezekben a munkákban azonban a centrális egyházak csupán kis részét jelentették egy nagy és gazdag korszak tudományos összefoglalásának. A csoport felvázolására, pontosabb datálására részletesen senki sem tért ki. A teljes anyag összegyűjtésének igénye fel sem merült.

A topográfiai munkák terén sem volt sokkal szerencsebb a helyzet. Gerecse Péter műemlékjegyzékében⁴ igen sok rotunda szerepelt – bátran mondhatjuk: több, mint bárhol másutt –, de általában igen rövid leírással vagy csak éppen megemlítve. A Genthon István által összeállított topográfiákban⁵ kevesebb emlék került feldolgozásra, s a leírások sem részletezőek. A legújabb, megyék szerinti műemléki topográfiákban⁶ az egyes templomokra vonatkozóan már sokkal alaposabb és részletesebb tájékoztatás található. Azonban egyelőre éppen azok a kötetek nincsenek még közzétéve, amelyek a kerek templomok szempontjából a legérdekesebbek lennének. V. Mencl⁷ az egyetlen, aki egy nagyobb területi egység – a Felvidék – emlékeinek legnagyobb részét együttesen tanulmányozta.

Azoknak a munkáknak sem nagy a száma, amelyek egy-egy emlékekkel külön foglalkoznak. A Technika című folyóirat építészettörténeti cikkeinek, melyek között rotundákról és centrális templomokról szóló tanulmányok is megjelentek, a második világháború után nem lett folytatásuk. Az újabb kutatások és ásatások nagy részének eredményei még megíratlanok.

Az emlékanyag ennyire töredékes ismerete nem vezethetett helyes eredményekhez. Ezek a templomok, mivel többnyire kerek épületek, homogén csoportnak látszottak, s nem egy esetben téves következtetésekre adtak lehetőséget. Sokszor rendeltetésüket sem ismerték fel; több rotundát „török emlék”-ként tartottak számon. Másokat pedig – noha egészen nyilvánvalóan magányosan állottak és nem egy nagyobb egyház szomszédságában – az ausztriai kerek karnerek hasonló formája miatt csontházaknak vagy a jól ismert itáliai centrális baptisztériumok analógiájára keresztelőkápolnáknak hittek. Pontos építési idejük meghatározására, eredetük kiderítésére kísérletek is alig történtek. Azt, hogy hány

körtemplom állhatott a középkori Magyarország területén — azon túl, hogy kevés — nem lehetett tudni.

Az elmúlt tizenöt — húsz évben az új kutatások változást hoztak ezen a területen is. Az 1950-es évek vége felé Csemegi József megpróbált a magyar körtemplomokkal behatóbban foglalkozni. Egy elejtett megjegyzéséből tudjuk, hogy a középkori Magyarország területéről mintegy nyolcvan centrális templom létezéséről volt tudomása. Korai halála sajnálatos módon megakadályozta abban, hogy az általa összegyűjtött anyag közkinccsé válhasson. E tárgyat érintő egyetlen tanulmányában a rotundáknak csupán egy kisebb csoportjával, a kívül kerek, belül hatkaréjos emlékek eredetével és elterjedésével foglalkozott.⁸ — H. Gyürky Katalin a Veszprémben kiásott Szent György-kápolna feldolgozása során első ízben valóban nagyszámú anyagot — huszonkilenc kerek templomot és hét arra utaló Kerekegyháza helynevet — gyűjtött össze és tett közzé 1963-ban.⁹ Tanulmányából egészen világosan kitűnt, hogy a magyarországi rotundák egyik, számát tekintve is jelentős csoportjának a kapcsolatai határozottan Közép-Európára korlátozódnak. Munkája jellegéből természetszerűen következett, hogy a veszprémi rotunda mellett az összes többi emlék csak mellékes és alárendelt szerepet játszott, s mint külön csoport nem kerülhetett tárgyalásra. — Mindezek után Dercsényi Dezső¹⁰ a román építészetéről szóló legutóbbi összefoglalásában is hangsúlyozta: kerek templomok igen nagy számban vannak a román kori magyarországi emlékek között. A legújabb kutatás eredményei alapján a rotundákat valóságos helyükre teszi a kor építészetének történetében. Főképpen a falusi plébániatemplomok között tárgyalja az ismert emlékeket, mivel legtöbbjüknek az volt a rendeltetése.

Azért, hogy a rotundák problémakörében tisztábban láthassunk, munkánkat a lehetőség szerinti teljes anyag összegyűjtésével kezdtük. Enélkül sem csoportosításuk, sem eredetük, sem pedig periodizációjuk nem oldható meg. Az általunk összegyűjtött anyag alapján világossá vált, hogy a középkori Magyarország területén legkevesebb nyolcvan kerek és tíz más centrális alaprajzú, román stílusban épült templom állott — amint arra a fennálló, továbbá az ásatások során előkerülő templomokból, a régi feljegyzésekből és a kör alakú plébániatemplomokra utaló Kerekegyháza helynevekből következtetni tudunk. (1. kép.) Ezek a számadatok korántsem tekinthetők véglegeseknek! Feltehető, hogy ma még sok emlék a föld alatt rejtőzik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy csak a második világháború óta megindult nagyobb arányú régészeti munkák tizenhárom olyan kerek templom alapfalait hozták napvilágra, amelyek létezését előtte nem is sejtettük¹¹ — köztük a legkorábbinak mondható esztergomi, veszprémi és sárospataki királyi kápolnát. Alig telt egy-egy év új lelet előkerülése nélkül.

Ha a jelenleg ismert emlékek száma teljesnek nem is mondható, ha az elkövetkező évek kutatásai még meglepő eredményeket is hozhatnak, és ha egy-egy templomot a jövőben jobban fel is dolgoznak, már jelenleg is elég nagy mennyiségű és változatos emlék áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy legalábbis nagyvonalakban megpróbálkozhassunk a magyarországi kerek templomok áttekintésével, csoportosításával és a csoportok eredetének kiderítésével. Ma már nyilvánvaló, hogy a román korszakban a kis méretű, formailag sokszor meglepően hasonló kerek és centrális templomok nem alkotnak egységes csoportot. A tipológiai osztályo-

zás, ha sok esetben és főképpen a részletekben fontos is, nem tekinthető munkánk alapjának. Ugyanis éppen a legfontosabb kérdéseket homályosítja el: azt, hogy mikor s milyen hatásra kezdődött el építésük, mikorra váltak gyakorivá, s hogyan és mikor szűntek meg. A formai rokonság sokszor nemcsak rokonságot nem jelent, hanem még kapcsolatot sem; míg néhány esetben formailag meglehetősen különböző emlékek között mélyreható kapcsolat állhat fenn.

A magyarországi anyag zöme — hatvannégy kerek templom bizonyosan, néhány emlék kérdésesen — egy jellegzetesen közép-európai építészeti körbe illeszkedik be. Mivel a csoport emlékei cseh, morva, lengyel és délszláv területről már hosszabb ideje ismertek voltak, igen sok — főként cseh — kutató egy tipikusan szláv kultúrkör és építészeti hagyomány emlékeit látta bennük, melyeket a Cirill és Method-féle misszióhoz s ezáltal a dalmáciai és észak-itália emlékekhez is igyekeztek kapcsolni. Ezek az elméletek annál bizonyosabbaknak látszottak, mert a nem szlávok lakta területekről csak néhány kerek templom volt ismert. A magyarországi emlékek jelentőségét a legutóbbi időig senki sem sejtette. A magyarországi rotundák ismeretében még azon esetben is nehéz ezeket a kis templomokat szláv típusnak nevezni, ha legkorábbi emlékeik valóban szláv területen épültek, s ha ezek az emlékek bizonyosan befolyásolták is a hazai anyagot. A templom-típus megjelenésére mindezekben a közép-európai országokban — morva, cseh, lengyel, magyar és délszláv területen — az okot a gazdasági és társadalmi fejlődésben kell keresnünk.

Ezek a nagyjából egyszerre létrejött, igen sokban hasonló gazdasági és társadalmi fejlődésen keresztülment, s nagyjából egyszerre kereszténnyé vált államok együtt és egy időben igyekeztek beleilleszkedni az 1000. év előtti és körüli Európa feudális rendszerébe. Mindegyik az Ottók s közvetve még Nagy Károly erőteljes birodalmát igyekezett példaként követni, ami nemcsak állam- és egyházvezetésükben mutatkozott meg, hanem építészetükben is. Közép-Európa új uralkodói erősödő hatalmukat és egyenrangúságukat a nyugati birodalmakkal megpróbálták kis kerek kápolnáikkal is kifejezni, melyek — ha igen leegyszerűsített léptékben és építészeti szerkezettel is — mégis az aacheni palotakápolnát és közvetlen körét utánozták. (3. kép.)

A legkorábbi közép-európai rotundák egy része bizonyíthatóan fejedelmi vagy királyi kápolnaként épült — uralkodói székhelyeken és várakban. Első emlékeik a morva fejedelemségben a IX. században, Csehországban a IX–X. század fordulóján, lengyel és magyar területen a X. század végén és a XI. század legelején jelentek meg.

A rotundáknak ez a sajátos típusa formailag a későbbi századokban is továbbélt, de eredeti funkciója elhomályosult. Nagyjából a XI. század első felében először feudális urak várkápolnájává vált, majd a század második felétől, végétől kezdődően a falusi plébániatemplomok kedvelt típusa lett belőle.

A magyarországi kerek és centrális templomok építéséhez ezenkívül más, kevésbé hangsúlyos, de hasonló módon bonyolult összetevők is hozzájárultak. Az ország földrajzi és Árpád-kori politikai helyzetéből következően nem tekinthető pusztán véletlennek, hogy a centrális templomok elterjedésében a bizánci egyház hatása is megmutatkozott. Bár emlékei közül ma csak egyről, Apostag hajdani templomáról van tudásunk. — A kívül kerek, belül hatkaréjos, kupola-

dobos rotundák, melyeket Kiszombor, Karcsa és Gerény templomai képviselnek, máig is meg nem oldott rejtélyét jelentik a magyarországi román kori építészetnek. Mind eredetük, mind rokon emlékeik kérdésében nagyon nehéz állást foglalni. Az Európa más országaiból jól ismert kerek baptisztériumoknak magyar földön, eddigi ismereteink szerint, mindössze egyetlen példája ismeretes, Gyulafehérvár első székesegyháza mellett. — Ausztria jól ismert kerek és sokszögletű alaprajzú karnereit hét román kori emlék képviseli. Mindegyikük a nyugati határszél közelében épült, nagy valószínűséggel osztrák hatásra. Sőt, az sem lehetetlen, hogy osztrák telepések építették.

Bár munkánkban elsősorban a kerek templomokkal foglalkozunk, nem felejtjük el, hogy a román korban más centrális, főként négykaréjos egyházak is épültek Magyarországon. Így egy rövid fejezetben ezek kérdéseit is érintjük. Ezek a kis, karéjos templomok vagy kápolnák jellegzeteseknek alig mondhatók.

KÖZÉP-EURÓPAI JELLEGŰ ROTUNDÁK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A CSOPORT EREDETÉRŐL: AACHEN ÉS KÖRE

A jellegzetesen közép-európai típusnak mondható kerek templomok csoportja, melybe a magyarországi rotundák nagy része is beletartozik, eredetében minden valószínűség szerint Karoling- és Ottó-kori előzményekre vezethető vissza. Legkorábbi emlékeik — a fejedelmi vagy királyi kápolnák — formailag és rendeltetésüket tekintve is az egyik nevezetes és fontos egyház, Nagy Károly aacheni palotakápolnája példáját követték.

Jóllehet Nagy Károly udvarának mozgását főként hadjáratai határozták meg, a császár 786-ban vagy 787-ben úgy határozott, hogy birodalma székhelyét Aachenben, a Rajna völgyében fogja kiépíttetni. Ez a meleg fürdőőről nevezetes terület legkésőbbben a római időktől kezdődően lakott hely volt; központi földrajzi fekvése alkalmassá tette arra, hogy politikai középpont váljék belőle. Nagy Károly választása azért is eshetett Aachenre, mert ott már apja, Kis Pipin is palotát és kerek kápolnát építtetett, s uralkodása alatt bizonyos fontos ereklyék is oda kerültek.

Nagy Károly építkezéseit Pipin palotájától északra indította meg. A terület északi részén hatalmas, kétszintes — tanácsterem rendeltetésű — Aula Regiát emeltetett, tőle délre pedig centrális palotakápolnát; s ezeket egy nagyjából 200 m hosszú, fedett folyosó kötötte össze egymással. A 30 m belső átmérőjű, tizenhat-szögletű kápolna nyolcszöges középterét erős pillérek vették körül, melyek egyben az emeleti körüljárható karzatot is hordozták. Nagy Károly magán-karzata a templom Westwerkkal megerősített és hangsúlyozott nyugati oldalánál helyezkedett el, ahonnan az uralkodó egyaránt és egyszerre lehetett részese a csak az ő számára emelt oltár előtt tartott misének és a földszinten a nép számára tartott istentiszteletnek. (2. kép.)

Aachen nem volt egyházi székhely, de exempta capelláját egyenesen Köln érseksége alá rendelték.

794-től Nagy Károly a telet rendszeren Aachenben töltötte, s 799 felé már az egész építészeti együttes közel járt a befejezéshez, amint arról különböző forrásokból értesülünk.¹² A templomot 805-ben III. Leó pápa szentelte fel a Megváltó (Salvator) és a Boldogságos Szűz tiszteletére. Azonban még Nagy Károly halála után is folytak körülötte kisebb építkezések. Egy X. századi forrás és a kápolnában levő, de azóta elveszett felirat szerint az épületet a metzi Odo tervezte és építette. Ha a metzi Odo létezésében, sőt az építkezéseknél betöltött lényeges szerepében nem is kételkedünk, a reá vonatkozó forrásoknál talán jobban hihetünk egy az építkezésekkel csaknem egy időben élő szentgalleneni szerzetesnek. Ő arról tudósít, hogy a palotaegyüttes építéskor mesteremberek nagy sokasága sietett Aachenbe az egész Karoling-birodalomból; vagyis

dobos rotundák, melyeket Kiszombor, Karcsa és Gerény templomai képviselnek, máig is meg nem oldott rejtélyét jelentik a magyarországi román kori építészetnek. Mind eredetük, mind rokon emlékeik kérdésében nagyon nehéz állást foglalni. Az Európa más országaiból jól ismert kerek baptisztériumoknak magyar földön, eddigi ismereteink szerint, mindössze egyetlen példája ismeretes, Gyulafehérvár első székesegyháza mellett. — Ausztria jól ismert kerek és sokszögletű alaprajzú karnereit hét román kori emlék képviseli. Mindegyikük a nyugati határszél közelében épült, nagy valószínűséggel osztrák hatásra. Sőt, az sem lehetetlen, hogy osztrák telepések építették.

Bár munkánkban elsősorban a kerek templomokkal foglalkozunk, nem felejtjük el, hogy a román korban más centrális, főként négykaréjos egyházak is épültek Magyarországon. Így egy rövid fejezetben ezek kérdéseit is érintjük. Ezek a kis, karéjos templomok vagy kápolnák jellegzeteseknek alig mondhatók.

KÖZÉP-EURÓPAI JELLEGŰ ROTUNDÁK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A CSOPORT EREDETÉRŐL: AACHEN ÉS KÖRE

A jellegzetesen közép-európai típusnak mondható kerek templomok csoportja, melybe a magyarországi rotundák nagy része is beletartozik, eredetében minden valószínűség szerint Karoling- és Ottó-kori előzményekre vezethető vissza. Legkorábbi emlékeik — a fejedelmi vagy királyi kápolnák — formailag és rendeltetésüket tekintve is az egyik nevezetes és fontos egyház, Nagy Károly aacheni palotakápolnája példáját követték.

Jóllehet Nagy Károly udvarának mozgását főként hadjáratai határozták meg, a császár 786-ban vagy 787-ben úgy határozott, hogy birodalma székhelyét Aachenben, a Rajna völgyében fogja kiépíttetni. Ez a meleg fürdőőről nevezetes terület legkésőbbben a római időktől kezdődően lakott hely volt; központi földrajzi fekvése alkalmassá tette arra, hogy politikai középpont váljék belőle. Nagy Károly választása azért is eshetett Aachenre, mert ott már apja, Kis Pipin is palotát és kerek kápolnát építtetett, s uralkodása alatt bizonyos fontos ereklyék is oda kerülhettek.

Nagy Károly építkezéseit Pipin palotájától északra indította meg. A terület északi részén hatalmas, kétszintes — tanácsterem rendeltetésű — Aula Regiát emeltetett, tőle délre pedig centrális palotakápolnát; s ezeket egy nagyjából 200 m hosszú, fedett folyosó kötötte össze egymással. A 30 m belső átmérőjű, tizenhat-szögletű kápolna nyolcszöges középterét erős pillérek vették körül, melyek egyben az emeleti körüljárható karzatot is hordozták. Nagy Károly magán-karzata a templom Westwerkkal megerősített és hangsúlyozott nyugati oldalánál helyezkedett el, ahonnan az uralkodó egyaránt és egyszerre lehetett részese a csak az ő számára emelt oltár előtt tartott misének és a földszinten a nép számára tartott istentiszteletnek. (2. kép.)

Aachen nem volt egyházi székhely, de exempta capelláját egyenesen Köln érseksége alá rendelték.

794-től Nagy Károly a telet rendszeresen Aachenben töltötte, s 799 felé már az egész építészeti együttes közel járt a befejezéshez, amint arról különböző forrásokból értesülünk.¹² A templomot 805-ben III. Leó pápa szentelte fel a Megváltó (Salvator) és a Boldogságos Szűz tiszteletére. Azonban még Nagy Károly halála után is folytak körülötte kisebb építkezések. Egy X. századi forrás és a kápolnában levő, de azóta elveszett felirat szerint az épületet a metzi Odo tervezte és építette. Ha a metzi Odo létezésében, sőt az építkezéseknél betöltött lényeges szerepében nem is kételkedünk, a reá vonatkozó forrásoknál talán jobban hihetünk egy az építkezésekkel csaknem egy időben élő szentgalleneni szerzetesnek. Ő arról tudósít, hogy a palotaegyüttes építéskor mestere emberek nagy sokasága sietett Aachenbe az egész Karoling-birodalomból; vagyis

az uralkodói központi tervezése feltehetően nem csupán egyetlen mester gondolata és munkája.^{12a}

Az aacheni együttes építészeti példaképei hosszú idő óta vitatott kérdést jelentenek a korai európai építészet kutatásában. A probléma még ma sem oldódott meg teljesen, noha a legújabb kutatások a korábbi kérdések egy részét sok tekintetben tisztázták. Hosszú ideig a ravennai San Vitale volt az az egyetlen emlék, melyet csaknem minden kutató az aacheni kápolna közvetlen előzményének tekintett. A valóban hasonló alaprajz, s az, hogy 787-ben maga Nagy Károly is járt Ravennában, sőt 801-ben onnan hozatott épülő aacheni kápolnájához és palotájához oszlopokat, mozaikokat és márványfaragványokat, ezt a véleményt még inkább alátámasztották. Theodorik vagy Zeno ravennai lovasszobra is palotája előtt került felállításra.

A San Vitale formai szerepét aligha tagadhatjuk a palotakápolna építésében és tervezésében. Azonban mint az a Nagy Károlyhoz fűződő legújabb kutatásokból¹³ teljesen világos: Ravenna mint példakép nem állott egyedül. Sőt, feltehetően nem is volt a legfontosabb minta. Az aacheni kápolna építését csak a palotaegyüttesrel egységben szabad tanulmányoznunk, nem pedig attól elszakítva, csupán mint centrális templomot.

Nagy Károly a római birodalom bukása óta először fogta össze a már-már széthulló Nyugat-Európát a népvándorláskor zűrzavaros századai után, s az első keresztény uralkodó – Nagy Konstantin – birodalmát igyekezett újból feltámasztani. Kortársai gyakran Novus Constantinusnak nevezték, s Aachen a Karoling-kor Nova Romája volt éppen úgy, mint ahogy a IV. század értelmezésében az volt Konstantinápoly is. Ma már mind világosabbá válik az a tény, hogy az aacheni központ kiépítésében is sokban Nagy Konstantin lebegett Nagy Károly szeme előtt.

Az aacheni együttest a korabeli források nem egyszer Lateranként emlegették. Vagyis Rómában nem a régi császároknak a Palatinuson levő s a VIII–IX. században már romokban álló épületei szolgálhattak mintaképül, hanem Konstantin – később az egyháznak adományozott – saját palotája. Feltűnő módon mindazok a kincsek, amelyeket Aachenbe hordtak össze, bizonyos vonatkozásban hasonlóak voltak azokhoz a kincsekhez, amelyeket a római Lateranban őriztek, noha eredetüket és minőségüket tekintve egyszersmind különböztek is azoktól. Ha az aacheni palota és kápolna építészetileg nem is másolta a Laterant, annak a szelleme sugárzott belőle.¹⁴

Az aacheni együttes azonban ideológiailag és formailag Konstantinápolyhoz is a legszorosabban kapcsolódott. Nagy Károly uralkodásának kezdetén Konstantinápoly volt az ismert világ fővárosa; az uralkodói eszmény, amelyet meg akart valósítani, teljesen a bizánci császári rendszeren nyugodott. Az a tény, hogy Aachenben birodalma állandó központját építette fel, s hogy 794-től kezdve székhelyét csak néhány politikailag kivételesen fontos alkalommal hagyta el és csak rövid időre, nem tekinthető véletlennek. Nem követte közvetlen elődei s a Meroving királyok szokását, akik egész udvarukkal együtt folytonosan utaztak birodalmuk területén; ez nem magyarázható egyszerűen úgy, hogy Nagy Károly nyugalomra és pihenésre vágyott. Sokkal valószínűbb, hogy ezzel a fontos lépéssel a bizánci s rajtuk keresztül a római császárok nyomát kívánta követni. A VIII.

század végére megérett az idő arra, hogy a Nyugat uralkodóját a keleti császárság ne tekintse többé egyszerűen „a barbár”-nak.

Az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy világi részről az aacheni palotaegyüttes leglényegesebb előképe a konstantinápolyi Sacrum Palatium volt, a kápolnáé pedig e palota Chrysotriclinosa vagy Arany Tricliniuma. A kupolás, formáját tekintve templomra hasonlító Chrysotriclinost II. Justinianus (565–578) emeltette mint tróntermét. Az udvar ünnepélyes és fennkölt fogadásai benne zajlottak le, s a teremnek bizonyos fokig egyházi rendeltetése is volt. Nagy Károly személyesen ugyan nem járt a keleti birodalom fővárosában, de követői révén hírből jól ismerte nevezetes palotáit és templomait. S ami ugyancsak lényeges: saját birodalma területén állott egy olyan épület, a ravennai San Vitale, mely igen hasonlított a Chrysotriclinosra. Nagy Károly építészeinek módjukban állott ezt az emléket alaposan tanulmányozni, s így a San Vitale vált a palotakápolna közvetlen formai előképévé. Hangsúlyoznunk kell, hogy rajta keresztül a császár nem a ravennai épületet kívánta másolni, hanem a konstantinápolyi példát. Az aacheni kápolna nemcsak formailag, de ideológiailag sem jelentette a Chrysotriclinos pontos másolatát, s nem is kívánt az lenni. Annak ellenére, hogy Nagy Károly a bizánci császársággal és császárral való egyenlőségét igyekezett épülő palotájával kifejezni, a palotaegyüttes megmutatta a frank államnak a bizáncitól eltérő politikai és egyházi nézeteit is. Noha a császár a keleti uralkodókéhoz hasonlatos hatalomra és jelentőségre vágyott, nem tudott teljesen egyetérteni a bizánci császárkultusszal, s így palotáját sem építtethette a konstantinápolyi palota teljes hasonmásaként. A konstantinápolyi Szent Palota Chrysotriclinosában a császári trón keleten, „az oltár helyén” állott. Nagy Károly azonban az isten helyét nem kívánta elfoglalni, s trónját kápolnája nyugati részében, az oltárral szemben állíttatta fel. Ez világosan mutatja az uralkodó helyzetének nagy és lényegbeli különbségét a keleti és nyugati birodalmakban.¹⁵

Aachen kápolnájának tárgyalása közben egyházi szempontból nagyon fontos, hogy a középkor folyamán Szűz Mária kultusza Konstantinápolyban jutott először különleges fontossághoz.¹⁶ Jeruzsálemben a Mária sírja felett álló centrális templom egész Sancta Maria Rotunda körnek¹⁷ vált nagy befolyású mintaképévé; ezek közül a legelső emlékek Bizáncban épültek. A Hagia Soros-templom a Szűz fátyla számára készült – mintegy ereklyetartóként. Egy másik fontos centrális kápolnát pedig, melyben Mária övének a maradványait őrizték, II. Justinianus császár építtette – valószínűleg a Chalkoptoteia-templom mellett. Mária volt Bizánc város patrónája is. A császári kápolnákat is az ő tiszteletére szentelték, s az uralkodói egyházak közül nem egy épült centrális alaprajzra.

Nyugat-Európában Mária hasonló tiszteletére az aacheni palotakápolna esetében figyelhetünk fel. A templom titulusa, centrális felépítése és az a tény, hogy a benne őrzött legfontosabb ereklyék Mária és Krisztus személyéhez kapcsolódtak: nem lehetett véletlen. Konstantinápoly hatása mutatkozott meg.

Az aacheni kápolna példaképei között a Szentföld Nagy Konstantin idejéből való, sőt sok esetben általa építtetett centrális templomait sem hagyhatjuk figyelmen kívül, főként nem a jeruzsálemi Szent Sír egyházát és a Mária sírja fölött álló templomot. Ez utóbbi mély hatással volt a konstantinápolyi templomokra is. Nagy Károly ugyan nem járt a Szentföldön, de hallomásból ismernie kellett a

keresztény egyház ezen fontos épületeit. A korai középkor szentföldi zarándokai a jeruzsálemi templomokról nem tettek említést, de a VII. században Arculfe leírta a Szent Sír-templom kerek formáját (rotundae ecclesiae formulam).¹⁸

Ezt a leírást és az Anastasisról készült sematikus alaprajzot Nagy Károly feltétlenül láthatta és olvashatta. Nagy Károlyt a jeruzsálemi egyházakhoz más szálak is kötötték: egy 810-ben Aachenben kiadott törvény arra adott utasítást, hogy rendezni kell azt a pénzösszeget, amelyet az Úr templomának restaurálására Jeruzsálembé fognak küldeni (De elemosina mittenda ad Hierusalem propter ecclesias Dei restaurandas).¹⁹ Ezt az adatot a 808-ból való Commemoratorium de casis Dei még világosabbá teszi. Ez a munka a jeruzsálemi patriarkatusban levő egyházi épületek és az azokhoz tartozó személyek összeírása, melyet Nagy Károly megbízottja készített, s az arra vonatkozó költségvetést is tartalmazza, hogy az uralkodónak milyen összeget kellene évente a Szentföldre szánnia.²⁰

Ugyancsak ebből a munkából tudjuk, hogy Nagy Károly császárrá koronázásának előestéjén, 800. december 23-án megkapta a jeruzsálemi Szent Sír-templom kulcsait és a „szent város” ünnepi zászlaját²¹ – ami az ott folyó építkezésekkel és egyéb segítségnyújtással lehetett kapcsolatban. A jeruzsálemi munkálatok és a Szentföldről áradó szellemi befolyás az uralkodó aacheni építkezéseire is hathatott. Az aacheni palotakápolna centrális formájával és titulussal a nevezetes jeruzsálemi templomokhoz is kapcsolódik, s azok jelképes hatását is magában hordozza.

Mindebből a sokrétű és bonyolult hatásból az aacheni templom mégsem egyszerű utáztaként épült fel, hanem mint egy ősi császári és keresztény egyházi hagyományokon alapuló, de sajátosan új és karolingi gondolatot tükröző császári palotakápolna. A római birodalom bukása után egyike volt az első monumentális méretű kőépületnek az Alpokon túli Európában. A kápolna és a palotaegyüttes a karoling állam teljes egyházi és politikai fontosságát, Nagy Károly hatalmát, egész birodalmát jelképezte.

Aachen az első olyan nyugat-európai központ, mely az egész középkorra hatással volt. Fontosságát a benne őrzött ritka és értékes ereklyék csak növelték. Még jobban kiemelte jelentőségét, hogy 814-ben benne temették el a nagy uralkodót. A kápolna fontos szerepe Nagy Károly halála után is megmaradt. 813-ban (még a császár életében) benne koronázták meg Jámor Lajost, majd az utána következő összes német-római császárt 1531-ig. A kápolnát minden időben sokan látogatták, s fontossága mind világi, mind egyházi tekintetben nagy volt.

Nem meglepő, hogy sok utáznál keletkezett, s a másolatok nemcsak formáját igyekeztek utánózni, hanem a belőle kiáradó birodalmi gondolatot is.

Hatását megtaláljuk a Westwerkben, a kétszintes kápolnában, a nyugati karzatokban, a kettős nyugati tornyokban. Aachen körül mintegy 200 kilométeres körzetben állanak azok az emlékek, amelyek nemcsak egy-egy részletformát vagy a császári gondolat valamely eszméjét követték, hanem centrális alaprajzokkal, emeleti karzatos felépítésükkel, pilléreikkel és palotakápolna funkciójukkal a teljes művet igyekeztek utánózni.²²

E másolatok közül a legkorábbi valószínűleg az a kápolna, amelyet Jámor Lajos építtetett *Thionville-ben* 830–840 között „ad instar Aquesis inceptum”, s amelyet I. Ottó bontatott el 939-ben.²³ Kopasz Károly *compiègne-i* Mária

templomát²⁴ (épült 870–877 között) ugyancsak Aachen inspirálhatta. Az új ásatások *Saint Riquier-ben* azt mutatják, hogy ott is állt egy korai, Aachenhez kapcsolódó poligonális kápolna.²⁵

Nagy Károly halála után a frank birodalom megingott, majd 843-ban három részre szakadt. Csaknem egy évszázad zavaros eseményei után az Ottók a Nagy Károly-i gondolat felélesztésével nagy és erős birodalmat próbáltak ismét megszervezni. Uralkodásuk idején Aachen szerepe újból igen megnövekedett. I. Ottót és fiát Aachenben koronázták meg; III. Ottó 1000-ben pünkösdkor felkereste Nagy Károly sírját és felnyitatta.

Nem meglepő tehát, hogy a kápolna befolyása nem csökkent, hanem egyre nőtt. *Nymwegenben*²⁶ (Valkhof, Szent Miklós-kápolna; X. század vége – XI. század közepe), *Bambergben*²⁷ (Szent András-templom; II. Henrik kezdte építtetni 1020 körül) és *Goslarban*²⁸ (Mária-templom; 1060 után II. Konrád császár kezdte építtetni, s később Szent György névvel szerzetesi templom lett) császári palotakápolnák jöttek létre.

*Brügge-ben*²⁹ (Szent Donatus-templom; IX. század) és *Löwenben*³⁰ (Szent Péter-templom) uralkodói templomnak épültek. *Liège-ben*³¹ (Szent János evangélista templom; 972–1008 között Notger érsek építtette, s egyben sírkápolnául is szolgált), *Müizenben*³² (Szent Lambertus-templom; Notger liège-i érsek építtette), *Mettlachban*³³ (Mária-templom), *Groningenben*³⁴ (Szent Walpurga-templom; 900 körül) és *Wimpfen im Talban*³⁵ (Szent Péter-templom; a wormsí Hildebold érsek építtette 979–998 közt) érseki és püspöki kápolnaként épültek, s csaknem minden esetben palotával voltak összeépítve.

Aachenhez kapcsolódnak (legalábbis bizonyos részleteikben) *Ottmarheim*³⁶ (Mária-templom; 1020 körül, 1049-ben szentelték fel), *Essen*³⁷ (1039–1058, Theophano apát idejében) és *Torhout*³⁸ templomai is.³⁹

A KÖZÉP-EURÓPAI CSOPORT KORAI EMLÉKEI

Aachen palotakápolnájának magával ragadó ereje Közép-Európára sem maradt hatástalan. Feltűnő, hogy a valóban korai, IX–XI. századi közép-európai centrális templomok szinte kivétel nélkül fejedelmi várakban vagy azok közvetlen környezetében kerülnek elő; sokszor bizonyíthatóan fejedelmi és királyi magánkápolnák voltak, vagy magas egyházi méltóságok palotáival egybeépített templomok. Az aacheni kápolna nemcsak formájukhoz szolgált mintaképül, hanem funkciójukat is meghatározta. A Közép-Európában alakulóban levő, frissen kereszténnyé vált új államok az Ottók birodalmát tekintették példaképüknek s ezáltal Nagy Károlyét. Újonnan megkeresztelt első uralkodóik centrális palotakápolnáikkal hasonlóvá akartak válni a nyugati példaképekhez; központjaikat a nagy nyugati centrumhoz, Aachenhez hasonlóan próbálták felépíteni. Ez erejüket, függetlenségüket s a nyugati uralkodókkal való egyenlőségüket hirdette. Egybe is vágott ez a nyugati fejlődési folyamattal, ahol az Ottók alatt ugyancsak az aacheni gondolat új reneszánsza következett be. A fő különbség az volt, hogy az új közép-európai központokban méretben kisebb s az építészeti konstrukcióit tekintve sokkal egyszerűbb templomok és paloták épültek.

A legkorábbi közép-európai emlékek nagy része az elmúlt húsz év ásatásai során került elő: az összes korai morva, lengyel és magyar rotunda a föld alatt rejtőzött. Régészeti kutatás hozta napvilágra a legelső és legfontosabb cseh templomokat is. Ezért érthető, hogy az egyes emlékekkel kapcsolatban ma még sok a nyitott kérdés, s a rájuk vonatkozó vélemények ily rövid idő alatt nem válhattak egységessé. Átfogó feldolgozásukra még sehol sem került sor; egy-egy emlék vagy egy-egy kisebb csoport került csak közlésre.

Mégis már így is elegendő anyag áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a rotundák e csoportjával, az azokat kialakító hatásokkal és egymás közötti összefüggéseikkel megpróbálkozzunk összefoglalóan foglalkozni s álláspontunkat kifejteni. Azért, hogy tisztán láthassuk a felvetődő fontos és alapvető kérdéseket, minden egyes közép-európai területet külön tárgyalunk. Sőt, néhány kiemelkedően fontos emléket ki is ragadunk. Ugyanis az összefüggések és rokon hatások ellenére a problémák mindenhol a maguk sajátosságában jelentkeztek – s általában kissé más-ként, mint a szomszédos országban vagy területen. A valóságos összefüggéseket csak egy-egy emlék sajátosságának segítségével lehet bemutatni.

DALMÁCIA

Az aacheni körbe tartozó közép-európai templomok feltehetően legkorábbi emléke, a *zárai San Donato*⁴⁰ Dalmáciában épült. (4. kép.) Építészetileg ez a legbonyolultabb felépítésű emlék, ez áll legközelebb a karoling példaképhez. A 17 méteres belső átmérőjű, kör alaprajzú templom kétszintes, felső körüljárható karzatát hat erőteljes pillér és két kisebb oszlop hordozza; központi terét kupoladob fedi; keleten három patkóíves apszisa van. Felső karzata eredetileg valamely épülethez, feltehetően püspöki palotához csatlakozott. Minden valószínűség szerint a IX. század elején épült. Zára püspöke, III. Donatus építtethette, noha újabb korábbi datálásra is történtek nem teljesen meggyőző kísérletek.⁴¹

Donatus püspök 805-ben meglátogatta Nagy Károlyt Aachenben, tehát nem kétséges, hogy ismerte a Nyugat legfontosabb palotakápolniját. Az sincs kizárva, hogy saját palotájával összeépített centrális temploma megrendelésével is az aacheni minta lebegett a szeme előtt. A dalmát történeti viszonyok csak alátámasztják az aacheni ösztönzés lehetőségét. 803-ig Dalmácia Nagy Károly uralma alatt állott, s az egész területen erőteljes frank hatás érvényesült. 812-ben, amikor Nagy Károly és Bizánc között megkötötték a békét, csak néhány dalmát város került a keleti császárság birtokába, a többi továbbra is frank fennhatóság alatt maradt. Az uralkodó hercegek a IX. században mindvégig elismerték a frank király hatalmát.

Dalmáciának azonban a Nyugaton kívül Bizánccal is voltak kapcsolatai. Donatus püspök maga is megfordult az ősi városban. Nem lehetetlen, hogy temploma építtetésekor a Nagy Károly-i ösztönzések mellett Bizánc Nagy Konstantin idejéből való centrális templomaira is gondolt, hiszen Bizáncban a kétszintes centrális palotakápolna nem volt ismeretlen. Dalmácia földrajzi és politikai helyzete azt sem zárja ki, hogy a San Donato építését észak-itáliai bizánci emlékek is befolyásolhatták, mint például a ravennai San Vitale.

A San Donatóban Nyugat és Kelet hatása találkozott, s ezek nemhogy kizárták volna egymást, hanem inkább erősítették. Hiszen hasonló centrális terek Nyugaton és Keleten bizonyos hatalmat jelképeztek. Azt, hogy a lehetséges kétféle hatás közül melyik volt a döntő, alaposabb kutatás hiányában igen nehéz megállapítani.

A nagyméretű, Közép-Európában igen korainak mondható zárai templom egyike Dalmácia legfontosabb középkori emlékeinek. Hatását a közvetlen és távolabbi környezetére a maga korában és a későbbi századokban egyelőre nem lehet megállapítani. Az ismert korai dalmát centrális templomok alig hasonlítanak hozzá. A dalmát területre jellemző cella hexachoras,⁴² cella oktachoras⁴³ emlékek és a belül fülkés baptisztériumok esetében úgy tűnik, hogy azok előképeit sokkal inkább a helyi antik előzményekben találhatjuk meg. A későbbi, XI. század végi, XIII. századi kerek plébániatemplomokkal kapcsolatban felmerül annak a lehetősége, hogy egyes emlékekben a San Donato leegyszerűsített változatát keressük. Viszont az is igaz, hogy hasonló egyszerű, kerek falusi templomok a Dalmáciától északra eső területeken sokkal nagyobb számban és gazdag változatosságban jelentek meg, úgyhogy ezek a kis egyházak északi hatásra is épülhettek. Építésüket esetleg az ausztriai centrális karnerek is befolyásolhatták. Ismert tény, hogy a karner típus feltűnt Dalmácia nyugati részein is.⁴⁴

A San Donato – építése után – nem talált Dalmáciában követőkre. Később pedig az ország politikai jelentősége nem volt elég erős ahhoz, hogy a környező területeken ez a nagyszerű emlék kifejthette volna hatását.

MORVA FEJEDelemség

A IX. században Dalmáciától jóval északabbra, a morva fejedelemségben is megjelentek a kerek templomok, ahogy azt az 1949 óta megindult ásatások bebizonyították. *Mikulčicéből* három,⁴⁵ *Staré Městóből* egy rotundát ismerünk.⁴⁶ (5. kép.) Mikulčicében mind a három emlék az erődítmény közelében állott. A legfontosabb közülük a vártól északkeletre fekvő ún. VI. templom volt, melynek törtköböl épült, mintegy 8 méteres belső átmérőjű kerek hajójához keleten és nyugaton egy-egy patkóíves apszis csatlakozott. Nem lehetetlen, hogy ez a különös és egyedülálló forma a bonyolultabb centrális terek leegyszerűsítéséből jött létre. A templom körüli, fallal kerített temető számos igen gazdag sírja a templom nagyobb jelentőségére utal.

A második mikulčicei rotunda, a 7 méteres átmérőjű, ívesen záródó trapéz alakú szentélyes, törtköböl falazott ún. VII. templom a vártól valamivel távolabbra, északnyugaton helyezkedett el. A harmadik, az ún. IX. templom, amely kívülről teljesen kör alakú volt, míg belső falába négy félköríves fülke mélyedt (külső átmérője 9 m, belső 4 m), a vár déli oldalának közvetlen közelében állott és eredetileg baptisztérium lehetett. A negyedik morva körtemplom Staré Město erődítményének közelében került elő. 7,50 méteres belső átmérőjű, törtköböl épült kerek hajójához eredetileg patkóíves szentély csatlakozhatott, ahogy arra a maradványokból következtetni lehet.

A legújabb cseh kutatók szerint Mikulčice vára a körülötte fekvő városias és

ipari jellegű településsel együtt a morva fejedelemség középpontja, Rasztiszlav és Szvatopluk, sőt talán már I. Mojmir fejedelem székhelye volt.⁴⁷ Az erődítmény a körülötte fekvő kisebb településsel együtt egységes védelmi rendszert alkotott. A kerek templomok nem az erődítményben, hanem körülötte kerültek elő. Egyházi és társadalmi funkciójuk, a várral való kapcsolatuk egyelőre még alig tisztázott kérdés. Az bizonyosnak látszik, hogy egyik sem lehetett a morva fejedelmek magánkézében. A kis templomok inkább a várhoz tartozó települések egyházi voltak, amelyek egyszersmind a legszorosabb kapcsolatban állhattak a fejedelmi székhellyel és udvartartással.

Mikulčice mellett Staré Město ugyancsak egyike volt a fontosabb morva központoknak, amely a fejedelem családjának valamelyik tagjához vagy valamely magas rangú főemberhez tartozhatott. Összehasonlítva Mikulčice városias ipari jellegével, szerepe inkább mezőgazdaságinak mondható. Kerek temploma ugyancsak az erődítményen kívül került elő, s pontosabb rendelkezése ma még nem világos, noha ez a rotunda is a fejedelmi udvarhoz tartozhatott.

A morva fejedelemség központjaival foglalkozó cseh kutatók régészeti és történeti adatok összevetése alapján úgy vélik, hogy mind a négy morvaországi rotunda a IX. században épült. E század első felében I. Mojmir uralma alatt (kb. 818–848 között) Morvaország egyesült fejedelemséggé alakult, amelyben a keresztény hit terjesztése is megindult.

Először bajor térítők érkeztek az országba, s általuk függő viszony alakult ki a salzburgi érsekséggel és a passauai püspökséggel. Mojmir utódja, Rasztiszlav, a legkevésbé sem értett egyet ezzel a mindinkább erősödő német hatással, s ellensúlyozására a bizánci császárhoz fordult segítségért és térítő papokért. III. Mihály császár és Photius pátriárka támogatta Rasztiszlavot: 862-ben a szerzetes testvérpárt, Cirillt (kb. 827–869) és Methodot (kb. 815–885) küldte Morvaországba, akik ott már 863-ban megkezdték a keresztény hit terjesztését és a szláv nemzeti nyelv használatát a liturgiában. Salzburg érseke és Passau püspöke, akik az északi szláv területeket maguknak és a latin nyelvű egyháznak kívánták megnyerni, Cirill és Method munkájával nem voltak megelégedve. A testvéreknek Rómában a pápa előtt kellett elmagyarázniuk tevékenységük lényegét és indokait. II. Hadrian pápa 868-ban meghallgatta őket, érvelésük hatására pártjukat fogta és engedélyt adott a szláv nyelvű liturgia használatára. Cirill Itáliában váratlanul meghalt, de Method mint Sirmium érseke visszamehetett a szlávok közé, ahol tovább folytatta munkáját és a morvaországi térítést is. Rasztiszlav unokaöccse és utódja, Szvatopluk, a németektől való féltében nem állott ki teljes hűséggel Method mellett. A pápa, VIII. János azonban újból megsegítette a szent életű férfit: 880-ban ismételtén pápai engedélyt adott a szláv nyelvű liturgiára. 885-ben, Method halálával, Morvaországban mégis egy csapásra vége szakadt a szláv nyelvű egyházi reformnak és térítésnek, s helyette a latin nyelvű egyház folytatta már előbb megkezdett munkáját teljes erővel. A fejedelemségből a két görög térítőnek még a tanítványait is kiűzték. A latin nyelvű liturgiával Morvaország teljes mértékben német hatás alá került s az alatt is maradt egészen a X. század elejéig, a kalandozó magyarok támadásáig, amikor maga a fejedelemség is megszűnt.⁴⁸

A cseh tudósok a morva rotundák építését a IX. századon belül pontosabban Cirill és Method missziójának idejére, 863 és 885 közé teszik. Az egyes emlékek

ennyire pontos datálása a régészet módszereivel nem lehetséges, építészeti formájukban azonban a testvérpár által terjesztett stílusirányzatot látják. A rotundák előképeit Dalmácia óhorvát kultúrkörében s azon át az Adria távolabbi vidékén, Észak-Itáliában, Ravenna felé keresik.⁴⁹

J. Poulik némileg homályos véleménye szerint a nyugati szláv adriai kultúrkör már a VIII–IX. század fordulóján is megvolt, ahonnan a horvát mesterek a kerek templomok divatját Pannónián keresztül vihették el Morvaországba; így az észak-itáliai hatások nem közvetlenül, hanem Dalmácia közvetítésével jelentkeztek. Nem kívánja ugyan a mikulčicei egyszerűbb emlékeket a bonyolult zárai San Donatóból levezetni, de kivülről más mégsem tud biztos dalmáciai példaként említeni. Erősen tiltakozik Poulik bármiféle nyugati hatásnak még a lehetősége ellen is. Valójában pedig sem délen, sem délkeleten nem talál olyan előképeket, melyek teljes mértékben meggyőzőek lennének.

Dalmácia IX. századi vagy korábbi emlékei között a morva centrális templomokhoz hasonlót nem ismerünk. Bár lehetséges, hogy sok korai egyház még a föld felszíne alatt rejtőzik, ahogy az eddig már megismert morvaországi templomok is régészeti munkák során kerültek elő. Ezzel azonban a kérdést még sem megoldani, sem alátámasztani nem lehet. Észak-itáliai és dalmáciai hatásokat maga a Cirill és Method-féle misszió sem indokol feltétlenül.

Csupán az egyik emlékről, a mikulčicei négy belfülkés baptisztériumról állíthatjuk bizonyosabban, hogy építése valóban szorosan kapcsolódik Cirill és Method missziójához. A hasonló terek a későrómai építészetben lelik gyökereiket. Igazán általánossá az elpusztult római birodalom keleti részén váltak; Nyugatról jóval kevesebb emléket ismerjük.⁵⁰ Bizáncban és a fennhatósága alatt álló területeken kedvelt volt ez a típus, általában baptisztériumok épültek ebben a formában. A két görög szerzetes magával hozhatta a modell hagyományát.

A többi morva templom esetében az eredetkérdés nehezebb probléma. Az bizonyosnak látszik, hogy a rotundák egyszerűbb felépítése bonyolultabb centrális terek leegyszerűsített változataként jött létre. Arra azonban nehéz válaszolni, hogy azok a bonyolult példaképek vajon valóban az Adria környékén vagy Bizáncban állottak-e, vagy valahol másutt. Centrális és kerek templomok a VIII. és IX. században Nyugaton is épültek. Mint már szóltunk róla: Nagy Károly híres palotakápolniját másolatok egész sora követte. Elvileg a centrális forma Európa nyugati részéről ugyanúgy elérkezhetett Morvaországba, mint Keletről. 863 előtt és 885 után a morva fejedelemségben kizárólagosan a nyugati egyház térítő munkája volt általános, és ez aligha képzelhető el építészeti hatások nélkül. A tisztánlátáshoz az összes előkerült morva templom alapos vizsgálatára lenne szükség, s ez eddig még nem történt meg.

A rotundák keletkezésében szerepet játszó bonyolult hatások fejtegetése közben érdemes felfigyelnünk arra, hogy Bizáncban éppen úgy, mint Nyugaton, a centrális templomok mélyebb jelentéssel épültek. Ebben a korai időszakban – a IX. században, sőt már korábban is – csaknem minden esetben a hatalmat fejezték ki, mint az uralkodók egyháza. A morva fejedelemségben az látszik valószínűnek, hogy a centrális templomok nemcsak előképeik belső terének és felépítésének bonyolultságát vesztették el, hanem eredeti rendeltetésük szimbolikus ereje is csökkent. Jóllehet az összes morva körtemplom fejedelmi székhelyen, illetve

azok közelében került elő, s ez véletlennek alig tekinthető, egyikükben sem láthatjuk a fedelmek magánkápolnáit vagy temetkezési helyét.

Még ha a morva anyag értékelése ma még sok nyitott kérdést magában rejtő nehéz feladat is, mind bizonyosabbnak látszik, hogy a Mikulčicén és Staré Městóban előkerült körtemplomok építése Nyugat-Európaéhoz legalább olyan erős szálakkal kapcsolódik, mint Bizánchoz – bár előképeiket pontosan egyelőre nem ismerjük.

Ezek a templomok a centrális terek határozott csoportként jelentkező preromán emlékei, amelyek döntő hatással voltak a szomszédos területek, főleg Csehország építészetére.

CSEHORSZÁG

Morvaországi emlékekről csak a legutóbbi húsz esztendő ásatásaiból van tudomásunk. Viszont a cseh rotundák meglehetősen nagy csoportja már korábban is ismert volt; datálásukkal, csoportosításukkal, eredetük kérdésével a múlt század óta számos kutató foglalkozott. Sok kisebb tanulmány után 1924-ben K. Guth nagy gonddal és alaposítással összegyűjtötte az akkor ismert összes emléket.⁵¹ Mivel a környező országok hasonló emlékeit nem ismerte, eredetük kérdésében nem sikerült tisztán látnia.

Guth hangsúlyozta, hogy a csehországi kerek templomok a szörványos német és osztrák emlékekkel nincsenek semmiféle összefüggésben. Előképeiket – minden mélyebb alap nélkül – a merovingi időkben kereste; főként itáliai mintákra, római és ravennai példákra utalt.

A rotundák kérdésében azok az ásatások hoztak új eredményeket, amelyek 1911-ben, majd az első világháború után, 1930 körül, a *prágai várban* folytak. Ezek során megtalálták a mindmáig legnagyobb méretű és legbonyolultabb felépítésű cseh rotundát, a *Szent Vid-templomot*. (6. kép.) A templomról és az ásatásokról J. Cibulka alapvető munkában számolt be.⁵² Eredetét Aachen felé kereste; Nagy Károly palotakápolnájának leegyszerűsített változatát látta benne, s a többi csehországi kerek templomot ebből a fedelmi templomból vezette le. Mivel az 1930-as években a prágai Szent Vid volt a legkorábbi ismert csehországi körtemplom, s ez a X. század első felében, feltétlenül még 940 előtt épült,⁵³ a cseh rotundák datálása is hosszú időre meghatározódott.

A második világháború utáni morva- és csehországi ásatások sok új eredményt hoztak a cseh rotundák eredetkérdésében. Bebizonyosodott, hogy a prágai Szent Vid-templom, ha egyike is volt a korai emlékeknek, nem volt a legelső csehországi rotunda. A morvaországi ásatásokkal Közép-Európa északkeleti részének eddig ismert legelső körtemplomai kerültek napvilágra, amelyek kétséget kizáróan már a IX. század második felében vagy végén befolyásolták a hasonló formájú cseh templomok építését. A kereszténység Csehországba részben a morva fejedelemségből terjedt el, a térítésben a Cirill és Method-féle misszióknak is volt szerepe.⁵⁴

Az ún. Keresztény Legendából tudjuk, hogy Bořivoj cseh fejedelmet Morvaországban keresztelték meg s a keresztiségre Method készítette elő.⁵⁵ Mielőtt a frissen kereszténnyé lett fejedelem elhagyta a morva területet, a püspök egy papot

is a rendelkezésére bocsátott; s Kaichot Bořivoj magával vitte és Levý Hradec várában telepítette le, ahol Szent Kelemen tiszteletére szentelt templomot is alapított. A legenda az újabb történelmi kutatások szerint hitelt érdemlő;⁵⁶ a X. század végén keletkezett, de lehet, hogy még korábban. Történelmi hitelességét az új ásatások is alátámasztották: *Levý Hradec erődítményében* a legrégebb csehországi rotunda kőből épített alapfalai kerültek napvilágra,⁵⁷ s ezek a maradványok nagy valószínűséggel a Bořivoj idejéből való Szent Kelemen-templommal azonosak.⁵⁸

Bořivoj uralkodása idején a kerek templom nem volt idegen Morvaországban, s ez az épülettípus onnan kerülhetett cseh területre. Amennyiben elfogadjuk a Keresztény Legenda feljegyzéseit hiteleseknek, azt is lehetségesnek tartjuk, hogy Kaichhal együtt kőművesek is kerültek Csehországba, s a Levý Hradec-i rotundát talán éppen morva mesterek építették. Mindennek az sem mond ellent, hogy a templom kis homokkő kváderekből épült, mely technika Morvaországban ismeretlen volt. A kváderes falazásra a puha homokkő könnyű megmunkálása vezetethetett, míg olyan helyeken, ahol csak kemény kőanyagot lehetett találni, általában törtkőből építkeztek.

Levý Hradec kerek temploma nem sokáig állott egyedül Csehországban. *Budeč várában*, amely régészetiileg egyidősnek mondható a Levý Hradec-ival, Szent Péter tiszteletére szentelt, tört homokkőből épült, ovális hajójú rotunda került elő (szentélyének eredeti formája ismeretlen, tornya későbbi hozzáépítés eredménye).⁵⁹ Ez a templom a Levý Hradec-i körtemplom után, még a IX. század végén épülhetett, s méretét, formáját, építési technikáját tekintve szorosan kapcsolódik a morva rotundához. Bořivoj vagy utódja, Spytichnev építtethette, aki ugyancsak összeköttetésben állott a morva misszióval.

A harmadik korai csehországi emlék a *prágai rotunda*, a Hradčínban előkerült *Szent Vid-templom*. Ezt Vencel fejedelem alapította, s később halotti kápolnája is lett. A templom 1931. évi ásatása után az előkerült kevés maradványból J. Cibulka megkísérelte az épület rekonstrukcióját.⁶⁰ A templom 13 méteres átmérője alapján belsejében oszlop- vagy pillér-koszorús karzatot és boltozott kupolát hordozhatott; északi, keleti, déli és nyugati oldalához egy-egy nagyobb méretű, patkóíves apszis csatlakozott. Ez a rekonstrukció, noha kevés valódi maradványon alapszik, egészében meggyőző, ha részleteiben lehetnek is tévedések. Az újabb cseh kutatók nagy része mégsem ért egyet Cibulka rekonstrukciójával.⁶¹ A templomot belülről általában minden tagolóelem nélkülinek tartják, mivel a korábbi morva és cseh emlékeknek sem voltak belső pillérek vagy oszlopaik. Igaz, hogy ilyen bonyolult felépítésű és nagyméretű centrális templom eddigi ismereteink szerint nem épült Morvaországban, s hasonló szerkezet cseh területről sem ismeretes; elvben mégis igazat kell adnunk Cibulkának. Egy 13 méteres átmérőjű centrális teret, mely nagyjából kétszerese a korábbi cseh vagy morva emlékek átmérőjének, belső osztás nélkül igen nehéz elképzelni. A prágai templom példaképe feltehetően nem a szomszédos morva fejedelemség építménye volt, s nem is a korábbi cseh rotundák helyi hagyománya, hanem közvetlenül Nyugat-Európáé, az Ottók birodalmáé. A Szent Vid-templomban Aachen palotakápolnájának a hatása élt tovább, ha leegyszerűsített mértékben is. A templom rendeltetése is az aacheni mintaképet idézi: uralkodói székhelyen uralkodói egyházként épült, s egyben fedelmi temetkezéshelyül.

Levy Hradec és Budeč rotundáival kapcsolatban is jelentős, hogy ezek a kicsiny templomok fejedelmi várkápolnák voltak. Formailag ugyan teljes mértékben a morva emlékeket idézik, de funkciójukban mások, s ebben a más funkcióban közvetlen nyugati hatások és az aacheni példa is közrejátszhattak.

Morvaország kerek templomai a fejedelmi központok közvetlen környezetében épültek, de mai ismereteink szerint nem tartoztak a fejedelmi magánkápolnák közé. Viszont a korai cseh rotundák — az eddig említettek kivüliek is — mind a legfontosabb fejedelmi várakban épültek, s uralkodói, főként a Premišlida-házzal kapcsolatos magánkápolnák voltak. Ilyenek: Keresztelő Szent János temploma *Vyšehradon*,⁶² Szent Péter temploma *Stará Plzeňben*,⁶³ Szent Dezső temploma *Lysáiban*⁶⁴ és a Mária-templom *Znojmban*.⁶⁵

Ma még nem tudjuk megállapítani, hogy az ezeket a formákat kialakító morva és nyugati hatások között milyen volt az összefüggés. Az is lehetséges, hogy valóban rokon hatásként kell őket számon tartanunk, még ha a cseh emlékeken a kettősség s megmutatkozik.

LENGYELORSZÁG

Figyelemre méltó, hogy a cseh emlékek mellett a legkorábbi lengyel kerek és centrális templomok is a legszorosabb kapcsolatban álltak az uralkodói házzal, a Piastokkal. Az újabb régészeti kutatások öt korai fejedelmi központ maradványait hozták napvilágra; *Ostrów Lednicki* és *Giecz* Nagy-Lengyelország területéről, *Przemysł*, a krakkói *Wawel* és *Wislica* Kis-Lengyelországból ismert. Négy helyről kerek vagy centrális palotakápolnák maradványai is előkerültek, amelyek nyugati részükkel a palotával voltak összeépítve. (7. kép.)

Ostrów Lednicki temploma kicsiny görög kereszt alaprajzú centrális egyház volt, melynél a kereszt négy szárának találkozási pontjaihoz kisebb, íves, apsziszerű épületrészek csatlakoztak.⁶⁶ Belső terében négy erőteljes pillér valószínűleg hangsúlyos középponti tornyot hordozott. Délnyugati sarkában lépcsőtorony maradványai kerültek elő, s az a palotával is összeköttetésben állott. Talán fejedelmi karzat hajdani meglétére utal.

Giecz temploma egyszerű kör alaprajzú épület, kiemelt szentélyrész nélkül.⁶⁷ Délnyugati részénél itt is napvilágra került a karzatra utaló kör alaprajzú csigalépcső-torony.

Przemysł rotundája kerek hajójú, patkóíves apszisú kápolna volt.⁶⁸ A *krakkói Wawelben* talált templom kerek középponti teréhez északról, keletről, délről és nyugatról egy-egy félköríves apszis csatlakozott, a nyugati és déli karéj között köríves lépcsőfeljárt maradványaival.⁶⁹ A templomokkal összefüggésben mindegyik helyen az első Piastok palotái kerültek elő, amelyek a X. század második felében vagy a XI. század elején épültek. A sorozat első emlékei a mindaddig még fel nem tárt *Poznań* és *Gniezno* palotaegyüttesei lehettek, amelyek egyike mintaképpül szolgálhatott az összes többi palotához és kápolnához.⁷⁰

Feltűnő, hogy mindezek a kis lengyel palotakápolnák — amennyiben védőszentjük nevét ismerjük — mind Mária tiszteletére voltak felszentelve, ami kerek és centrális templomok esetében aligha lehet véletlen.⁷¹ A Mária-kultuszt, mely elő-

ször Bizáncban jutott különös fontossághoz, Nyugat-Európában minden bizonynyal Nagy Károly aacheni palotakápolnája terjesztette el. Az aacheni kápolna a *Renovatio Imperii Romani* korszakban, az Ottók uralkodása idején (különösen III. Ottó alatt) mintaképpül szolgált Európa-szerte. A legelső lengyel rotundák is nagy valószínűséggel idekapcsolódnak.

A kisebb méretű centrális palotakápolnák rendeltetésükben, sőt titulusukban is a karoling tradíciót követték. A lengyel uralkodók Máriának szentelték fel kápolnáikat, s nem azoknak a szenteknek a tiszteletére, akik a korban kedveltek voltak vagy akiknek a szomszédos fejedelmi udvarok hódoltak kápolnájuk felszentelésével. Aachen befolyásának lehetőségét a lengyel történeti kapcsolatok vizsgálata is megerősíti. Már I. Mieszkónak (X. sz. közepe—992) voltak kapcsolatai a Lorrain és Meuse folyók alsó folyásának a vidékével. Fia, Vitéz Boleszlav (992—1075), akit 1025-ben koronáztak lengyel királlyá, barátinak mondható viszonyban volt III. Ottóval — s apja fejedelemségét erős és független királysággá formálta. Az aacheni kápolnát és a benne kifejezett gondolatot közvetlenül is ismerhette. III. Ottó 1000-ben Lengyelországban járt és részt vett a gnieznoi kongresszuson. Innen ment Aachenbe, hogy felnyitassa Nagy Károly sírját, s hogy a kápolnában elhelyezze Szent Adalbert ereklyéit. Ez valószínű kapcsolat Lengyelország és a karoling-központ között. Vitéz Boleszlav elkísérte III. Ottót egészen Magdeburgig, sőt talán Aachenig is, ahol — Ademar de Chabane krónikája szerint — a császár Nagy Károly aranytrónusát ajánlotta fel a lengyel uralkodónak Szent Adalbert karjáért.⁷²

A lengyel palotakápolnák sokkal egyszerűbbek, mint a hasonló nyugati emlékek, főként mint az aacheni egyház. Formailag inkább hasonlítanak a cseh és morva templomokhoz, amelyek korábban épültek és Lengyelország közvetlen szomszédságában. Nem elképzelhetetlen, hogy azoknak is volt némi befolyásuk a lengyel építkezésekre; ebben szerepet játszhatott, hogy a 966-ban megkeresztelkedett I. Mieszko fejedelem Dubravka (Dabrowka) cseh hercegnőt vette feleségül. A hercegnő nagymértékben járult hozzá a fejedelem új hitének megerősítéséhez, s talán az egyházi építészeti terén is hozott magával valamit a cseh hagyományokból.

Ha jelentkezett is cseh s azáltal morva hatás Lengyelországban, az csak az egyes templomok építészeti kialakításában mutatkozhatott meg. Lényegében a lengyel emlékek meglehetősen különböznek a csehországi kerek fejedelmi kápolnáktól: az eddig előkerült centrális templomok mindegyike fejedelmi vagy királyi palotával összeépítve került elő — hasonló megoldást cseh és morva területről egyelőre nem ismerünk. Viszont Nyugat-Európában, ahol az aacheni példakép hatott, ez volt a centrális palotakápolnák felépítési módja, ha az építészeti megoldásuk bonyolultabb is volt.

Mindebből arra következtethetünk, hogy Lengyelországban a közvetlen nyugati hatás volt a döntő még abban az esetben is, ha a területre cseh befolyás is érkezett, sőt ha esetleg cseh mesterek dolgoztak is néhány emléken.

*

A középkori Magyarországon épült kerek templomok az előzőleg ismertetett közvetlen környezetben jöttek létre, s hozzánk hatások is eljuthattak ezekből az országokból. A korai közép-európai rotundák fejlődésének és problémáinak

ismerete szükséges ahhoz, hogy a magyarországi emlékeket is jobban megértsük, s hogy azokat az európai preromán és román kori építészet történetében el tudjuk helyezni.

A közép-európai emlékek között minden különbség ellenére is formában, rendeltetésben sok a közös vonás. Ma már egészen világos, hogy a különböző területek vagy országok anyagát nem lehet egymástól teljesen függetlenül tárgyalni még akkor sem, ha minden egyes területnek megvoltak a maga sajátosságai s a maga egyedi fejlődése. A nagyjából egy időben létrejött és kereszténnyé vált közép-európai államok hasonló gazdasági és társadalmi viszonyai sokban hasonló fejlődést hoztak létre az építészetben is. A példakép gazdasági, politikai és egyházi téren is főként az Ottó birodalma volt — s azáltal a Nagy Károlyé. Ha dalmát, morva, sőt esetleg cseh és magyar területen egyházi tekintetben számolnunk is kell bizonyos bizánci hatással, ezekben az országokban Nyugat-Európának és a nyugati térítésnek nagyobb volt a befolyása a Keleténél. Ez művészeti, építészeti területen is megmutatkozott.

Később, nagyjából a XI. század második felétől kezdődően, ez a korai befolyás feledésbe merült. Közép-Európa uralkodói új, az előzőeknél jóval nagyobb és pompásabb egyházakat emeltek, s a kicsiny és szerény korai kápolnákat a legtöbb helyen elbontották. Típusuk mégsem tűnt el, sőt tovább élt az egész román korszakban. Először feltehetően feudális urak várkápolnáit építtek kerek alaprajzzal. Majd a XI. század második felétől-végétől kezdődően egészen a XIII. század közepéig a falusi plébániatemplomok kedvelt típusává váltak a rotundák, amelyek megtalálhatók a jelenlegi Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Ausztria, Németország, Ukrajna Szocialista Köztársaság, Románia és Jugoszlávia területén. Ezek a kisméretű falusi templomok kezdetben minden valószínűség szerint az egyes országok uralkodói vagy a környék urai kápolnáinak másolataiként jöttek létre. Később, a XII–XIII. században már teljesen helyi jellegű templomtípussá váltak és különböző helyi elemekkel keveredtek, s fejlődésüket a közvetlen környezet bevonásával kell tanulmányoznunk.

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG EMLÉKEI

Királyi kápolnák

A legkorábbi magyarországi kerek templomok a X. század legvégén, a XI. század első felében épültek. Formájukat és méretüket tekintve is nagyon hasonlítanak a már előbb tárgyalt közép-európai területek rotundáihoz. Ami ennél sokkal lényegesebb, rendeltetésük is azonos volt: a korai fejedelmi és királyi várak kápolnáiként épültek. A környező országok, főként a cseh és lengyel udvarok építményei mintaképpül szolgálhattak az első magyar fejedelmi és királyi kápolnákhöz. A magyar külpolitika irányát és az erős nyugati térítési munkát tekintve az sem látszik lehetetlennek,⁷³ hogy a legkorábbi magyar rotundák megjelenését a nyugati központokban álló centrális templomok, talán maga az aacheni palotakápolna is befolyásolhatta.

A korai magyar fejedelmi és királyi várak kápolnáit mind eltűntek a föld felszínéről; hajdani létezésükről a legutóbbi időkig nem volt semmi tudomásunk. Az

1957–1966 közt folyó, főként műemlék jellegű ásatások során került elő az első három olyan emlék, amely „capella regia” lehetett.

Ezek közül a legfontosabb, legbiztosabb s feltehetően legelső és minden bizonnyal legnagyobb befolyású emlék az *esztergomi* rotunda,⁷⁴ egyik első fejedelmi, majd királyi központunk palotakápolnája. Maradványait a palota Vitéz János-terme s a közeli előcsarnok alatt Nagy Emese tárta fel 1966-ban. A rotunda belső átmérője 5,75 m; falvastagsága a körülötte levő korábbi épületrészek miatt nem volt egyenletes, nagyjából 60–70 és 165 cm között váltakozott. Falait a hozzákapcsolódó palotával együtt a környéken bányászható puha, sárgás színű, homokkőszerű kőből faragott szabályos kváderekből rakták öntöttfalas technikával. Nagy Emese pontos keletelés esetében nem tartja kizártnak, hogy a későbbi építkezések során elbontott szakaszon falba mélyített apszisa lehetett. Nagyobb arányú szentély építését az a körfal, melynek visszahajló végébe a rotundát beépítették, nem tette lehetővé. Belsejében — a fal közelében — egy négyszögletes pillér alapjai kerültek elő. Ebből meggyőző módon arra következtetett a feltáró, hogy a kisméretű kápolna gazdagabb belső tagozásával még bonyolultabb, pillérekkel és oszlopokkal tagolt centrális terek reminiscenciájaként azoknak leegyszerűsített változatát képviseli.

A kápolna védőszentje Szent Vid volt, amint arra egy későbbi oklevélből következtethetünk.⁷⁵ Bár ez a titulus Magyarországon más helyről is ismert, mégsem lehet véletlen, hogy a prágai vár még a X. század első felében épült kör alaprajzú fejedelmi temploma is Szent Vid tiszteletére volt felszentelve. Az esztergomi rotunda az azonos védőszenten és a kerek formai hasonlóságon túl is mutat bizonyos rokonságot, noha a prágainál jóval kisebb és alaprajzilag is kevésbé bonyolult. Feltűnő azonban, hogy belső tere pillérekkel lehetett tagolva; egy ilyen bonyolult belső szerkezetű tér Prágát kivéve ismeretlen a korai közép-európai anyagban.

Talán nem túlzott merészség, ha a prágai és az esztergomi kerek kápolnát összefüggésbe hozzuk Szent Adalbert 995. évi magyarországi látogatásával.⁷⁶ Adalbert, Prága püspöke, II. Boleszlav herceg környezetének állandó zaklatása és ellenségeskedése miatt 995 elején elhagyta székhelyét és Rómába indult. Útközben Magyarországon néhány hónapot töltött Géza fejedelem udvarában, s igyekezett a nemrég kereszténnyé vált uralkodót és családját hitében megerősíteni. Tanításai főként az ifjú István herceg lelkében hullottak termékeny talajra. Adalbert — feltehetően — Gizella bajor hercegnővel kötött házasságában is szerepet játszott. István később sem feledkezett meg a prágai püspökről, az általa alapított esztergomi székesegyházat az ő tiszteletére szentelte fel. Elképzelhető tehát, hogy Adalbert magyarországi tartózkodása az esztergomi fejedelmi vár kápolnájának építésében is adott bizonyos impulzusokat. Nem lehetetlen, hogy a rotunda éppen az ő hatására épült kör alakúra s szentelték fel Szent Vid tiszteletére — mint ahogy a prágai fejedelmi templom is kerek volt és védőszentje Szent Vid.⁷⁷ Amennyiben ez a feltevés helyes, az a rotunda datálásához is közelebb visz bennünket.

Valószínű, hogy a kápolnát még Géza fejedelem építtette 995–997 közt nagyjából már készen álló palotájához; vagy pedig fia, István, legkésőbb a koronázása utáni első években. A X. század legvégén, a Géza halálát követő néhány év zavaros viszonyai között aligha lehetett nyugalom hasonló tevékenységre.

A másik rotunda ugyancsak „capella regia” lehetett. A *veszprémi* várban ásatás során került elő 1957–1960 között, a székesegyház északi oldalának közvetlen közelében, egy XIII. századi oktagonális kápolna alatt.⁷⁸ (8. kép.) A törtköből épült kerek templom 7,50 m belső átmérőjű hajójához a keleti részen 1,70 méteres sugarú patkóíves apszis csatlakozott. Falvastagsága 1 m körül lehetett, padozata habarcsba rakott nagyméretű téglából volt rakva. H. Gyürky Katalinnak, aki az ásatást végezte, feltűnt, hogy míg a kerek templom tájolása pontosan keletnyugati irányú, addig a fölé és helyére épített nyolcszögletes kápolna északkeleti irányban fekszik és tájolása megegyezik a székesegyházéval. Mindez arra utal, hogy a rotunda még a román kori székesegyház építése előtti időkből származhat, különben tájolása nem térne el attól, vagy legalábbis nem lényeges mértékben. István király legendája szerint a székesegyházat Gizella királyné építtette.⁷⁹ Alapításának évét nem ismerjük, de a veszprémi püspökség alapítólevelében már Szent Mihály-egyház szerepel. Bár ez az oklevél csak töredékes másolatban maradt ránk, Szentpétery Imre szerint kétségtelenül az 1002-ben készült eredetinek a maradványa,⁸⁰ melynek a Szent Mihály-egyházra vonatkozó részét a legújabb kutatás is eredetinek tartja.⁸¹ Mindebből H. Gyürky Katalin azt következtette, hogy a Szent Mihály-egyház 1002-ben vagy állott, vagy épülőfélben volt, s ezért a rotunda a veszprémi vár korábbi – még X. század végi – keresztény temploma lehetett;⁸² s egyben talán királyi várkápolna is, hiszen Veszprém egyike volt a legkorábbi fejedelmi szálláshelyeknek, mely később királynői birtokká vált.

A kápolnát első ízben a XII. században említik. Az 1109–1112 közt készült Szent Imre-legenda a következőket írja: „Contigit autem, ut dum nocte quadam orationis causa secreto, uno totum [sic] contentus famulo, vetustissimam et antiquissimam, que in Besprimiensi civitate ad honorem pretiosissimi Christi Georgii fabricata est, intraret ecclesiam, ibique orationi vacando, quid acceptabilibus offerret deo, penes se retractaret, subito lumen cum ingenti claritate totum ecclesie circumfulsit edificium, in quo vox divina in supernis sic insonuit: etc...”⁸³ Vagyis szó van a veszprémi várban a Szent Mihály-egyházon kívül egy másik templomról is, amelynek Szent György volt a védőszentje, s amely a vár legrégebbi keresztény egyháza volt. Ez nem lehetett más, mint a rotunda, melynek Szent György titulusát a fölé épített oktagonális kápolna is megtartotta. Talán már 1018 óta itt őrizték a szent fejedelmét is, amikor ez hazánkba került. Bár az sem lehetetlen, hogy azért került az ereklye ebbe a templomba, mert az Szent György nevét viselte.⁸⁴

A kerek Szent György-templom túlélte a székesegyház felépítését. Valószínűleg: mint a Szent György ereklyéjét őrző kápolnát nem bontották el.⁸⁵ Imre herceg benne tette le szüzességi fogadalmát. Bizonyára állt még a XII. század elején is, mert a Szent Imre-legenda igen pontosan ír róla. Az ásatási megfigyelések azt mutatták, hogy nem lassan pusztult el, hanem erőszakkal bontották le a XIII. században, a tatárjárást megelőző évtizedekben, hogy helyére a Szent György-ereklye számára új, nyolcszögletes kápolnát emelhesse.⁸⁶

Esztergom és Veszprém kápolnái mellett van egy harmadik rotunda is. Ez 1965-ben *Sárospatakon* került elő (9. kép), a vár gótikus plébániatemplomának közelében, a déli oldalon.⁸⁷ Valószínűleg a korai pataki királyi lakóhely kápolnája lehetett. A rotunda 7 méteres belső átmérőjű kerek hajójához keleten enyhén patkó-

íves apszis csatlakozott, falhoz épített oltárral. Padozatát fehéres terrazzo burkolta. Falainak vastagsága 1 m körül volt; apró, szabálytalan méretű kőből falazták meszes habarccsal. A délnyugati oldalon levő két későbbi támpillér maradványából arra következtethetünk, hogy azok a bejáratot hangsúlyozhatták. Elég pontosan keletelt, tájolása eltér a mellé épített későbbi gótikus templométól.

Sajnos, a Sárospatakon előkerült kis kerek templomról (42. kép) mindeddig semmiféle okleveles adatot nem ismerünk. Az írott források később sem tesznek róla említést. Ezért nemcsak építési idejének a meghatározása, de a későbbi időkben betöltött rendeltetése vagy akárcsak védőszentjének a neve sem ismerős. Alaprajza és építési módja alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy a pataki rotunda a korai kerek templomok közé tartozik. Pontosabb datálását a benne és körülötte előkerült régészeti anyag sem segítette; középkori sírok nem kerültek elő a közelében. A melléépített későbbi templom, illetve inkább maradványai, annyit bizonyítottak csak, hogy a rotunda a XIII–XIV. század előtt épülhetett, s a későbbi építkezések során nem bontották el. Amennyiben a XIII. században létező nagyobb méretű, román stílusban épült sárospataki plébániatemplomra vonatkozó feltevéseink helytállóak:⁸⁸ akkor már a XIII. századtól, de legkésőbb a XIV. század második felétől a melléépült plébániatemplom különálló kápolnája vált belőle, melyet talán sekrestyeként használtak.⁸⁹ Az ásatási anyag bizonyossága szerint legkésőbb a XVII. század végéig, esetleg az 1737-es pataki tűzvészig fennállott.

Jankovich Miklós a királyi kápolnák intézményével foglalkozva, Sárospatak egyházának exemptus jogállásából a későbbi plébániatemplom „capella regia” eredetére következtetett.⁹⁰ A királyi kápolnák nem tartoztak a megyés püspök jogkörébe, hanem közvetlenül az esztergomi érsek alá voltak rendelve, mely kiváltsággal a pataki templommal kapcsolatban még a XIV. század végén is élnek, sőt azt meg is erősítik. A kerek templom megtalálásakor önként merült fel a kérdés: vajon nem ez a kis rotunda volt-e az eredeti királyi kápolna, vajon nem belőle erednek-e a későbbi idők nehezen magyarázható kiváltságai?

Sárospatak és környéke már elég korán a fejedelmi törzs szálláshelye volt, melyet Anonymus szerint Árpád fejedelem Ketelnek adományozott. Ketel utódjaitól a területet I. András király birtokcserével visszaszerezte, mert az igen alkalmas volt vadászatra, s mert kijevi származású hitvese – Anasztázia hercegnő, Nagy Jaroszlav leánya – szívesen időzött Patakon.⁹¹ I. Andrásal kezdődően királyaink gyakorta megfordultak pataki uradalmukban, mely legkésőbb a XIII. század közepén kőből rakott várral is meg volt erősítve.⁹² Királyi udvarház azonban feltehetően már I. András idejében állhatott Patakon. A kerek templom ehhez a korai udvarházhoz avagy a várhoz tartozó kápolna lehetett. Valószínűleg ez volt az oka, hogy a későbbi építkezések során nem került lebontásra, s hogy a városi plébániatemplom nem kibővítésként, hanem mellé épült.

Ha a város térképére tekintünk, szembetűnő, hogy a kerek templom aránylag igen távol áll az ismert vár épületétől, s így nehéz elképzelni, hogy annak lett volna kápolnája. A jelenlegi vár azonban aligha lehetett azonos a korai oklevelekből ismert pataki várral. A legutóbbi évtized régészeti kutatásai arra az eredményre jutottak, hogy a jelenlegi pataki vár legrégebbi részének, az ún. Vörös Toronynak nincsenek a XV. századinál régebbi részletei, sőt körülötte sincs a XV. századinál

korábbi kultúrréteg.⁹³ Az egész együttes a Pálócziak és a Perényiek építkezése lehet. A korai királyi udvarházat és várat valahol másutt, talán éppen a kerek templom közelében kellene keresni.⁹⁴ Feltűnő, hogy a Bodrog hídja ma – és ameddig időben vissza tudunk következtetni: mindig – a templom közelében állott, nem pedig a Vörös Toronynál, amely a jelenleg ismert vár legkorábbi része. A Bodrog gázlója pedig a hídnál van, ami a még híd előtti idők átkelőhelyére utal; s a korai erődítmény funkciója sem igen lehetett más, mint az átkelőhely szemeltartása és védelme. Bizonyos források említést is tesznek itt egy várról a XVI. században, melyet akkor „alsó vár”-nak neveztek.⁹⁵ Vajon nem a legkorábbi pataki vár vagy királyi udvarház maradványait sejtethetjük ebben az „alsó vár”-ban?

Amennyiben feltevéseink helyesek, a rotunda még a XI. századi sárospataki királyi lakóhely kápolnája volt, mely legvalószínűbben a XI. század közepén, I. András idejében épülhetett. Később, a XIII. században elveszítette „capella regia” funkcióját, de kiváltságait a mellé épített városi plébániatemplom hosszú ideig megőrizte.

Veszprém és Sárospatak kerek temploma az esztergomi királyi kápolnához viszonyítva alaprajzban és felépítésben sokkal egyszerűbb. Bennük már alig van nyoma a korábbi bonyolult szerkezetű centrális tereknek, sokkal inkább a korai morva, cseh és lengyel emlékekhez hasonlítanak. Mindaddig még megoldatlan kérdés, hogy azok közvetlen hatását avagy az esztergomi kápolna leegyszerűsített változatát kell-e bennük szemlélnünk.

Várkápolnák

Valószínűnek látszik, hogy kb. a XI. század második felétől kezdve a kerek templomok nem épültek többé királyi várak kápolnáiként sem Magyarországon, sem a környező közép-európai államokban. A megerősödött királyi hatalom és keresztény egyház nagyobb méretű, szebb templomok építéséhez kezdett, s a kor Európaszerte elterjedt építészeti irányzatai gyorsan eljutottak erre a tájára is Európának.

A korábbi királyi kápolnák csak azokon a helyeken maradtak meg, ahol az új építkezések egy ideig még várattak magukra. Azonban a rotundák eredeti rendeltetésének hagyománya és jelentősége a nagy változások ellenére is tovább élt néhány várkápolnában, s akik ilyet építettek, azok nyilvánvalóan az uralkodói előképeket követték és másolták. A várurak a királyhoz hasonló fontosságukat és hatalmukat kívánták vele jelképezni. Ilyen várkápolnák cseh és lengyel területekről jól ismertek. Magyarországon ma még kevés olyan emlék ismeretes, amelyet teljes bizonyossággal ebbe a csoportba lehet sorolni.

Ilyen kerek várkápolna lehetett az a patkóíves apszisú rotunda, amely a Vág völgyében fekvő *Ducó* (Nyitra m.; Ducové, Csehszlovákia) mellett, a Kosztolic (Kostolis) nevű magaslaton került elő 1968–69-ben.⁹⁶ (11. kép.) A kis kápolna a körülötte levő temető sírjaiban talált, I. István, I. András, Salamon és I. László idejéből való érmék alapján bizonyosan a XI. században épült.⁹⁷ Tőle északkeletre világi jellegű építmény terrazzo-padlós maradványa látott napvilágot, melynek építését a belőle előkerült cserépanyag nagyjából a IX–X. századra határozta meg. Mivel azonban ezeknek az igen egyszerű cseréptöredékeknek a pontos datálói

értéke nem mindig a legmeggyőzőbb, az sem lehetetlen, hogy az épület is a XI. században épült, a rotundával egy időben, s Ducó birtokosa udvarházának a nyomait láthatjuk benne.

A köböl épült erődítménynek az építési idejét eddig még nem határozták meg, tehát abból helyesebb következtetést nem vonhatunk le. Megjegyzendő azonban: a templom körüli nagyobb méretű temető némiképp ellentmond annak, hogy a templom várkápolna lett volna, s inkább a település plébániatemplom jellegére utal.⁹⁸ A kérdésben véglegesen állást foglalni csak a kutatások teljes befejezése után lehet.⁹⁹

Ducó rotundáján kívül néhány emlék ugyancsak erődítés belsejében áll, mint például a *kisnánai*¹⁰⁰ (Heves m.) és a *keszthelyi*¹⁰¹ (Veszprém m.) kerek templom. (12., 16. kép.) Ezek szabadon álló plébániatemplomok lehettek, melyeket csak később kapcsolnak az erődítményrendszerbe – s eredeti rendeltetésük nem várkápolna volt. A *pozsonyi* (Bratislava, Csehszlovákia) rotunda¹⁰² esetében pedig, mely a vár területéről került elő, a feltűnően kicsiny méret miatt a templomfunkció is kérdéses. (26. kép.)

Ezeket kívül megemlítnék egy metszetes ábrázolást, melyet talán kapcsolatba lehet hozni ezzel a csoporttal. Giulio Turco felmérésén, amely a Nagykanizsa melletti *Mórichely* (Zala m.) várának alaprajzát mutatja a XVI. század közepéről, egy patkóíves apszisú, nyugaton tornyos, támpilléres rotunda látható, szorosan egybeépítve a várfallal.¹⁰³ (10. kép.) A támpillérek és a nyugati torony későbbi, XIII. századi építkezésre vall, de az sem elképzelhetetlen, hogy itt egy korai kápolna átépítésével állunk szemben. Régészeti kutatás hiányában ezt megállapítani nem lehet. Az is meglehet, hogy a vár később épült a kerek templomhoz, s az eredetileg magában álló plébániatemplom volt.

H. Gyürky Katalin hasonló rotunda létezéséről tett említést *Csanád* várának (Torontál m.; Románia) egy XVII. századi alaprajza nyomán.¹⁰⁴ Mivel azonban forrását nem tekinthetjük megbízhatónak, a feltételezett kerek templomot aligha tarthatjuk számon a várkápolnák között.

A ma ismert adatok alapján az látszik valószínűnek, hogy Magyarországon a máshonnan jól ismert kerek várkápolnák csak igen csekély számban vannak képviselve. Ennek okát talán a korai nem királyok által épített erődítmények hiányában kell keresnünk.

Falusi plébániatemplomok

A XI. század harmadik harmadától, végétől kezdve a rotundák funkciója ismét megváltozott: az egyre szaporodó falusi plébániatemplomok egyik igen kedvelt típusává váltak. Elterjedésükben a királyi kápolnák nyilvánvalóan jelentős befolyása mellett annak is lehetett szerepe, hogy a XI. század második felétől kezdve a környező területeken – Csehországban, Lengyelországban, Szlovéniában – hasonló fejlődésnek lehetünk tanúi. A kerek templomok ott is a falusi plébániatemplomok egyik jól ismert formájává váltak.

A középkori Magyarországon egész területén megtaláljuk a rotundákat mint falusi plébániatemplomokat. Típusuk a román kor alatt is ismert; s egy-egy elszórt emlék az általános fejlődéstől elzárt területen még a XIII. század második felében,

a tatárjárás után is feltűnik. A gótika vetett véget divatjuknak, s az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a XIV. századtól kezdve építésük megszűnt.

A kerek templomoknak mint kisméretű, szerkezetileg igen egyszerű falusi templomoknak problematikus és igen nehéz feladat a datálásuk:

1. Építésükről a legtöbb esetben nem állnak rendelkezésünkre okleveles adatok. Az egyes falvak első okleveles említése is sok esetben annyira késői (XIV–XV. századi), hogy a templomok korának megállapításához nem ad segítséget.

2. Formailag a templomtípus annyira egyszerű, s bizonyos variációiban – mint pl. a kerek hajójú, félköríves vagy patkóíves szentélyű rotundák esetében – két-háromszáz éven át kedvelt volt, hogy a datálásban az építészeti forma ritkán nyújt megbízható segítséget. A legtöbb, amit a formáról mondhatunk, annyi, hogy egyes változatok megjelenését korainak, míg másokét későbbinek tarthatjuk.

3. A kerek templomnak – mint kis faluk egyházának – többnyire olyan korhatározó faragott részletei vagy freskói sincsenek, melyek a datálást legalább századok szerint megkönnyítenék.

4. Építőanyaguk és falszerkezetük bizonyos mértékig korhatározó lehetne. Magyarországon azonban ennek kikutatására sem általános, sem regionális vizsgálat eddig nem történt. Ezért a rotundák vizsgálata közben az építőanyagból nem vonhatunk le túlságosan messzemenő következtetést. Legfeljebb egy-egy kisebb részletmegfigyelést tehetünk. Mint pl.: a kváderes falrakás a falusi templomoknál nem volt ismert a XII. század közepe előtt, jöllehet a királyi építkezéseknél – pl. Esztergomban – már a X. század legvégén feltűnt.

5. A datálásban mindaddig igazán perdöntő jelentőségű segítséget a régészeti kutatások sem jelentettek. Gondos és modern módszerű ásatás csak kevés rotundánál történt. Legtöbbször csupán a kerek templom alapfalai kerültek feltárássra, a körülötte fekvő temető kutatatlanul maradt. Azt is be kell vallani, hogy a kérdést gyakran a temető alapos és módszeres feltárása sem tudta kielégítően megoldani. A korai falusi templomok szegényes, a legtöbb esetben teljesen melléklet nélküli sírjai éppen úgy alkalmatlanok a biztosabb korhatározásra, mint ahogy az építészeti formákból, az alaprajzból, a felépítésből és a falazóanyagból is nehéz helyes következtetést levonni.

6. A magyarországi anyag problémáinak megoldását a külföldi analógiák is csak a legritkább esetben segítik. A környező országok kerek templomainak hasonlóan kérdéses és megoldatlan a datálása.

Mindezen nehézség miatt a magyarországi kerek falusi plébániatemplomok tárgyalását tipológiai alapon kíséreljük meg, noha kívánatosabb és szerencsésebb megoldás volna az időbeli sorrendben történő tárgyalás. Az egyes tipológiai csoportokon belül megpróbálkozunk az odatartozó emlékek datálásával. Mivel azonban ez a korhatározási kísérlet ma még igen sok szempontból hipotetikus jellegű, nem szeretnénk ezt munkánk bizonytalan alapjává tenni.

Kerek hajójú, köríves apszisú rotundák

A rotundák legáltalánosabb és a magyarországi anyagban feltétlenül a legősibb csoportját a kerek hajójú, félköríves vagy patkóíves apszisú, szentélyükben boltozott, hajójukban többnyire síkfedésű templomok alkotják. Ezek a kisméretű, igen

egyszerű szerkezetű egyházak a XI. század közepe tájától egészen a XIII. század második feléig, harmadik negyedéig nagy számban épültek, s mint falusi plébániatemplomok az ország egész területén kimutathatók.

A Békéscsabától délre fekvő *Fövenyes–Kerekegyházán* (Békés m.) feltárt kerek hajójú, patkóíves rotunda¹⁰⁶ egyike lehet a legkorábbi emlékeknek. (12–13. kép.) Alaprajzának kiserkesztésével is egyedülálló a magyar rotundák között. Szentélyének belső köríve a hajó külső körívét érinti, ami nagyon mély és hangsúlyos patkóíves apszist eredményez. A többi magyarországi patkóíves apszisú kerek templom apszisának alaprajzát általában úgy szerkesztették ki, hogy körívének középpontja a hajó falának külső ívére esett, vagy – egy-egy hangsúlyos patkóívnél – a szentély belsejének köríve érintette a hajó belső körívét.

Tájolása feltűnően eltér a szokásostól: észak-déli irányban épült, északra néző szentéllyel. Analógiák hiányában nagyon nehéz ezt a különös tájolást megérteni, amelyet a terepviszonyok semmiképpen sem látszanak indokolni. A középkor szigorú szabályait és kötöttségeit ismervé: tévedésnek mégsem minősíthetjük.

A fövenyes–kerekegyházi rotunda helyére még a román korban, a XII–XIII. század fordulóján új, kelet-nyugati tájolású, téglalap alakú hajójú és négyszögletes szentélyű templom épült. Az első egyház relatív kronológiájának meghatározásához ez a második építkezés nyújt némi segítséget. Az, hogy a templom körüli temető szélén hat olyan sír is előkerült, melyben XI. századi érmék voltak,¹⁰⁶ kétségtelenné teszi: a rotundának a XI. században már állania kellett, s az sem lehetetlen, hogy a XI. század közepe előtt épült.

Rábaszentmiklós (Győr-Sopron m.), a hajdani *Kerekszentmiklós* kerek hajójú, patkóíves szentélyű, terméskőből épült temploma valószínűleg ugyancsak XI. századi épület.¹⁰⁷ (12., 14., 43. kép.) A rotunda már a román korban kicsinek bizonyult. A XII. század végén, esetleg a XIII. században északi és déli oldalán egy-egy, szentélyéhez hasonló, azzal egyező sugarú, de nem teljesen azonos módon szerkesztett karéjos épületrésszel bővítették ki. Ezek kövel vannak alapozva, felmenő falaik pedig téglából rakottak. Ebben a szokatlan karéjos bővítésben van valami, ami a nánai rotunda későbbi nagobbítására emlékeztet, noha a két templom mind alaprajzában, mind felépítésében különböz.

E kettőn kívül: három csak ásatásból ismert, kerek hajójú és patkóíves apszisú rotunda feltehetően ugyancsak még a XI. század második felében épülhetett. Az egyik *Keszthelyen* került elő, a város gótikus plébániatemploma déli oldalának a közelében.¹⁰⁸ (12. kép.) Alapozását kőből rakták, felmenő falaiból semmi sem maradt ránk. Építéséről biztosat nem tudunk. Mégis önkéntelenül felmerül a kérdés: vajon véletlen, hogy a körtemplom királyi birtokon épült? Keszthely csak a XIII. században került a Péc nembeli Marcaliak kezére.

Hasonló rotunda került elő nem messze tőle, a *Letenye* melletti Szentkereszt-dombon.¹⁰⁹ Ennek alapfalait hozták felszínre a régészeti kutatások. (12. kép.) Ez a Szent Kereszt titulusú templom a középkori *Csitár* (Csatár) falu plébániatemploma lehetett. Bejárata a délnyugati oldalon volt. Alapozását élére állított és agyagba rakott kővekből készítették, a felmenő falakat habarcsba rakott téglából építették.

A harmadik hasonló alaprajzú és még valószínűleg korai, Szent György tiszteletére szentelt rotunda *Bácszentantal* (Bács m.; Jugoszlávia) közelében, a Mosz-

tonga partján állott.¹¹⁰ (12. kép.) Kőből és másodlagosan felhasznált római téglából alapozták, s nem lehetetlen, hogy a kövek is római kövek voltak. Bejárata a déli oldalról nyílt.

A XI. században a patkóíves apszisú rotundák mellett félköríves apszisúak is épültek. Ilyen például *Szalonna* (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) törtkőből épült kerek temploma.¹¹¹ (12., 15., 45–46. kép.) Apszisa belülről jóval alacsonyabb a hajómagasságnál, míg külső magassága a hajó főpárkányáéval egyezik meg. A XII. századra a rotunda kis terjedelme már nem volt elegendő a falu egyre növekvő lakossága számára, a XII–XIII. század fordulóján nyugat felé nagyobb méretű négyszögletes hajóval hosszabbították meg. A körtemplom megmaradt keleti része az új Szent Margit-egyház szentélyévé vált.

Óskü (Veszprém m.) temploma¹¹² kerek hajójával, félköríves apszisával és déli bejáratával ugyancsak a XI. században épülhetett. (12., 44. kép.) Falait kevés téglával kevert kőből falazták; néhány helyen a lehullott vakolat alatt halgerinces falrakást figyelhetünk meg, amely a román kori falakra jellemző technika.

A XI. században épülhetett – a körülötte levő temető tanúsága szerint – az a Mindenszentek tiszteletére felszentelt kerek templom, amely a *nánai* várban (Heves m.) került elő.¹¹³ (12., 16., 47. kép.) Aránylag nagy méretű, több mint 7 méteres belső átmérőjű kerek hajójához keleten nyújtott félköríves apszis csatlakozik. Eredeti bejárata délről nyílhatott, falait görgeteg folyami kőből falazták. A templomot később, feltehetően a XIII. században, nyugat felé 6 méteres átmérőjű, nagyon hangsúlyos, szinte toronyszerű, kör alaprajzú épületrésszel bővítették, mely a régi temetőre is ráépült. Ezt a köríves bővítést is folyami görgeteg kőből falazták; alapozása és habarcsa elüt a rotundáétól, világosan mutatva, hogy későbbi hozzáépítésről van szó. – Amikor a földesúr felépíttette első lakhelyét a várdombon, a templom bővítésével kegyüri elkülönülést biztosított magának. A későbbi várkapolna tehát eredetileg minden valószínűség szerint önálló falusi plébánia-templom volt. Erre már első okleveles említése, az 1325-ben előforduló „Egyházas Nána” is utal.¹¹⁴ A legújabb ásatások arra mutattak, hogy a templom egészen a XIV–XV. század fordulójának nagyméretű várépítkezéseiig szabadon állott, s csak amikor a korábbi birtokközpont valódi erősséggé alakult át, vált a vár védelmi rendszerének részévé.

Az eddig felsorolt emlékek alaprajzilag és méretüket tekintve is igen hasonlóak, egész megjelenésükkel jól beleilleszkednek a környező terület XI. századi emlékei közé. Ma már nehéz megállapítani, hogy a félköríves vagy patkóíves alaprajzú szentélyformák jelentettek-e valamiféle lényeges különbséget. Úgy tűnik, hogy a kerek templomok között ez a különbség gyakoribb, mint a hosszahajósok esetében. Meg kell azonban jegyezni, hogy az alaprajz kitérésakor a félköríves vagy patkóíves rotunda építése szerkezeti különbséget is jelentett. Nagy általánosságban: a patkóíves szentélyű kerek templomoknál a szentély körívének középpontja a hajó külső körívére esik, míg a félköríves apszisúaknál általában a hajó belső körívének egyik pontjából indul ki – s ez elvi különbséget is jelenthet. A szentély sugara mindkét típusnál nagyjából a hajó sugarának fele vagy annál valamivel nagyobb.

A hajók belső átmérője a XI. században a legtöbb esetben 6 és 7 m között váltakozik. Bejáratuk, legalábbis ahol a bejárat helyét ismerjük, a déli vagy dél-

nyugati oldalon volt. A korai magyarországi romanikában a rotundák esetében a nyugati bejárat nem mondható tipikusnak. Felmenő falaiikat a legtöbb esetben törtkőből, ritkábban téglából építették, de ezek a különbségek inkább csak a helyi lehetőségekre utalnak.

Hasonló alaprajzú templomok, ha az eddig felsoroltaknál kisebb számban is, az Árpád-kor későbbi századaiban is épültek. A XII. századból ez idő szerint három rotundát ismerünk.

Ezek egyike *Hidegség* (Győr-Sopron m.) temploma.¹¹⁵ (12., 17. kép.) Köríves hajójához keleten félköríves apszis csatlakozik, eredeti bejárata feltehetően nyugatról nyílt, falait fekvő téglány alakú, nagyjából azonos méretű kváderekkel építették, öntöttfalas technikával. Külső, szögletes, nagy méretű kváderekből rakott köpenyfala valószínűleg már a gótikus átépítés idejéből való. Freskói a legújabb kutatás szerint a XII. század második felében keletkeztek, s nagyjából egyidősek az épülettel.

A másik XII. századi emlék a *szakolcai* (Nyitra m.; Škalica, Csehszlovákia), törtkőből épült, félköríves apszisú, nyugati bejáratú Szent György-templom.¹¹⁶ (12. kép.) A harmadik pedig *Podolinban* (Szepes m.; Podolinec, Csehszlovákia) állott;¹¹⁷ a jelenleg gótikus, Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt plébánia-templom szentélyeül szolgál ma is. (41. kép.) Fényképe alapján szentélye patkóívesnek látszik. Sajnos, sem pontos méreteit, sem építőanyagát nem ismerjük.

Ezek a templomok kőből épültek, s méreteikben igen közel állanak a XI. századnak mondható emlékekhez. Belső átmérőjük 6 m körül van. Érdekes, hogy ezeknek a bejárata általában nyugaton van, mely a korábbi rotundáknál szokatlan.

A XIII. század első felében is tovább élt ez a típus, noha ezek a késői emlékek formai hasonlóságuk ellenére is sokkal lazább kapcsolatban állanak egymással, mint az előző századok rotundái.

A Nagykőrös melletti *Homolytájapusztán* (Szörhalom) talált agyag alapozású, téglából épült kerek templom¹¹⁸ feltehetően XIII. századi építkezés emléke. (12., 20. kép.) A tatárjárás alatt pusztulhatott el. Érdekes módon: helyére ismét rotunda épült, bizonyára a visszatelepüléskor, amikor a falu régi lakói még emlékeztek az egykori templom formájára. A rotunda óriási: 11 méteres belső átmérőjű hajójához aránylag kicsiny, patkóíves apszis csatlakozott. Ilyen nagy méretű kerek templom Magyarországon az előző századokban nem épült. A homolytájai egyház nagy mérete azonban nem jelenti azt, hogy a késői román korban a rotunda mérete általánosan is megnövekedett volna.

A XIII. század első felére datálható többi emlék méretben inkább kicsinek mondható. Egyik, melyet Szent Ferenc Késésének neveztek, *Gyulakeszi* közelében (Zala m.), a Gulács felé vezető út mentén állott.¹¹⁹ (12. kép.) Már a múlt században is csak romjai voltak láthatók, s azóta el is pusztult. Kicsiny, alig 4 méteres belső átmérőjű kerek hajójához aránytalanul nagy, félköríves szentély csatlakozott, melynek sugara a hajó sugarával megegyezett. Belső északi falába két ülfülke mélyedt, bejárata délről nyílt. Különös alaprajza és belső falfülkéi a késői romanikára vallanak.

Keresztúr (Pozsony m.; Kerestur nad Váhom, Csehszlovákia) enyhén patkóíves apszisú, nyugati bejáratú kerek temploma alaprajzilag és méretben a korai ro-

tundákra emlékeztet.¹²⁰ (12., 18. kép.) Hat osztású, bordás keresztboltozatú hajója azonban feltűnő és egyedülálló a kerek plébániatemplomok között; igen hasonlít a selmecbányai karner felső szintjének megoldásához, s nem lehetetlen, hogy azonos építőműhely alkotásai.

Utoljára említjük a XIII. század első felében épült rotundák csoportjában *Algyógy* (Hunyad m.; Geoagiul de Jos, Románia) félköríves szentélyű, délnyugati bejáratú, római téglából épült templomát.¹²¹ (12. kép.)

Ezek a késői emlékek annyira szórványosak, hogy összefoglalóan keveset mondhatunk róluk. Az látszik biztosnak, hogy a későbbi századokban, de főként a XIII. században a rotundák kezdetben aránylag egységesnek mondható típusa mind több változatot mutat. Az egyes emlékek mind távolabb állnak egymástól, s egyre inkább a helyi hatások alá kerülnek. A korábbi emlékek általában az ország központibb és sűrűbben lakott részein épültek, a XII–XIII. századtól a kerek templomok a Felvidéken, Erdélyben is mindinkább megtalálhatók.

A XIII. század közepe táján művészeti téren Magyarországon óriási változás következett be. Az 1241–42. évi tatárjárás korszakot zárt le és korszakot nyitott az építészetben is. A nagy pusztítás után csaknem az egész országot újjá kellett építeni, de az újjáépítésben a román stílus már alig-alig játszott szerepet. A gótika indult hódító útjára, s a kerek templomok már nem voltak időszerűek. A XIV. századtól magyar földön nemcsak kerek, de általában centrális templomok is alig épültek. A XIII. század közepe mégsem jelentett azonnali és hirtelen változást mindenfelé. A Nyugat-Dunántúlon – főként Vas és Zala megyében –, amelyet a tatárok alig zavartak meg, a lakosság nem pusztult ki, és a régi hagyományok megmaradtak. Ezen a vidéken a tatárdúlást követő néhány évtizedben nagyfokú konzervativizmus volt a jellemző, s tovább élt a román stílus. Nagyméretű új építkezések megindítására nem volt hirtelen szükség, amelyek a kisebb falvak újonnan épült templomaira is rányomták volna bélyegüket. A régi építőműhelyek egy ideig tovább dolgoztak, s a későromán művészet nagyszerű alkotásait hozták létre, tudomást sem véve a gótikáról. A külföldi kapcsolatok szinte kizárólagosan az osztrák területet jelentették, ahol ugyancsak hasonlóan mondható késői román stílus élte utolsó virágzását.

A Nyugat-Dunántúlnak ebben a megkésett romanikájában találjuk meg a helyét három kerek templomnak: *Kallósd*¹²² (Zala m.), *Nagyótlak*¹²³ (Vas m.; Selo, Jugoszlávia) és a Bagodvitenyéd melletti *Vitenyédzentpál*¹²⁴ (Zala m.) rotundáinak. (19. kép.)

A három kis templom összefügg egymással. Alaprajzilag nagyon hasonlóak, aránylag kis méretű kerek hajójukhoz keleten patkóíves apszis csatlakozik, belső falukba lapos falifülkék mélyednek. Külső díszítésük is rokon, falukon kívülről kőarchitektúrára emlékeztető féloszlopok vagy félpillérek futnak fel. A kallósi szentély és a vitenyédzentpáli nyugati bejárat előfalazott kiemelése annyira hasonló módon történt, hogy ha összevetjük a többi analóg vonással, világosnak látszik: egy műhely alkotásaival állunk szemben. Mindezt még inkább megerősíti az a tény, hogy mindegyik téglából épült, s területileg is igen közel vannak egymáshoz. Figyelemre méltó az is, hogy Kallósd és Nagyótlak templomai Szent Miklós tiszteletére voltak felszentelve. Vitenyédzentpál rotundájának eredeti titulusa Szent István király volt; Szent Pál a templom barokk-kori védőszentje.

Szerkezetileg még a régi formát őrzi, de bizonyos részletekben már a gótika halvány hatása is megmutatkozik. A vitenyédzentpáli templom fülkéinck nagy része csúcsíves, de csúcsívesek a kallósi fülkék és a diadalív is.

A három rotunda közül egyedül a kallósi tudjuk meglehetősen biztonsággal, hogy 1263 után épülhetett.¹²⁵ (19., 49–50. kép.) Kallósd eredetileg a zalai várhoz tartozó királyi birtok volt, csak 1263 után került magánkézre s lett Orosz fiaié. A rotundát ők építhették mint családi templomot. Orosz unokáját, Karacs fiát Miklósnak hívták. Talán az sem véletlen, hogy a templomnak és a fiúnak közös volt a védőszentje. A kallósi templom a csoport legjobb minőségű és feltehetően legkorábbi emléke. Egységében és részletformáiban is igen gondosan tervezett, finoman részletezett épület. Az urasági karzatához vezető, falba mélyedő lépcsőfeljárata jól mutatja építői szakképzettségét.

A másik két templommal kapcsolatban okleveles emlékek nem segítenek a datálásban. Nem is sejtjük, hogy kik voltak építetőik. Stíluskritikailag arra következtetünk, hogy a kallósi rotundánál későbbben épültek. Nagytótlak temploma lehetett a kettő közül a korábbi. (19., 48. kép.) Gondosan épített egyház, noha a kallósinál jóval egyszerűbb. A vitenyédzentpáli rotunda már csak halvány árnyéka az előző kettőnek. (19., 51–52. kép.) Sem egészében, sem részleteiben nem közelíti meg azokat. Alaprajzában kiserkesztése is sokkal esetlegesebb és pontatlanabb. Kallósd és Nagytótlak rotundáinál azt figyelhetjük meg, hogy a szentély körének sugarát a hajó külső körívének egy pontjából vázolták fel. A vitenyédzentpáli templomnál pedig a szentély sugarának középpontja a hajó falának vastagságába esik. Előre meghatározott építészeti elv aligha játszhatott szerepet az építésében. Feltehetően már a XIII. század vége felé épült. Primitívsege talán az építőműhely felbomlásával van kapcsolatban.

A három késői rotunda nem áll magában a Dunántúl délnyugati részén. Hasonló, téglából épült, részletekben már gótikus hatást mutató későromán emlékek a környék hosszahajós falusi templomai között sem ismeretlenek. Belső fülkés tagolásuk sem egyedülálló jelenség. Mindez még jobban kiemeli, hogy ezt a késői csoportot a helyi építőműhelyek sajátos hagyománya hozta létre; nem lehet őket elkülöníteni a terület többi falusi templomaitól. Lehetséges, hogy építőműhelyüknek az ausztriai területtel is volt némi kapcsolata. Kallósd sok részletformája az osztrák centrális karnerekre emlékeztet.

Négykaréjos rotunda

A Nagyőrös melletti *Ludaspusztán* különös alaprajzú kerek templom alapfalai kerültek elő.¹²⁶ (21. kép.) A kicsi – 5,60 m belső átmérőjű – kerek hajóhoz keletről, délről, nyugatról és északról egy-egy köríves apszis csatlakozott, melyek kívülről egymást érintették. A keleti karéj – a szentély – volt közülük a legnagyobb, melynek patkóíve csaknem 2 méteres sugárral a hajó belső falán levő középpontból indult. A másik három karéj sugara méretben megegyezett a szentélyével, de középpontjuk a hajó belső falvonalára esett; ezért méretben kisebb, formailag félköríves. A templom alapozása a helyben bányászható kőanyagból készült, talán felmenő falait is abból rakták. Padozata vöröses, nem helyi eredetű kővel volt burkolva. Sajnos, a templomnak csak alapfalai maradtak meg.

Felépítésére azonban következtetni lehet, s elképzelhető, hogy tömegében hasonló lehetett a krakkói Wawelben feltárt négykaréjos Mária-egyházhoz.¹²⁷

Karéjai boltozottak lehettek, hajójának 130 cm-es falvastagsága nem teszi lehetetlenné annak a feltételezését sem, hogy középterét is boltozat fedte. Nagyon ritka és Magyarországon teljesen egyedülálló forma ez. Az esztergomi rotundát leszámítva a legbonyolultabb felépítésű Magyarországon ismert kerek templom. A krakkói rotundán kívül a környező közép-európai országokban nincs megfelelő párhuzamos emlék. Azt meg kell azonban jegyezni, hogy a prágai Szent Vid-templom, bár sokkal nagyobb méretű középtérrel és jelentősen kisebb apszissal, ugyancsak négykaréjos rotunda volt.

A ludaspusztai templom ősi hagyományokat őriz. Még az Ottó-kori bonyolultabb és gazdagabb felépítésű centrális terek visszhangja csendül meg benne, ha nagyon leegyszerűsített formában is. Nehéz eldönteni, hogy hol lehetnek előképei. Kérdéses, hogy a krakkói fejedelmi templomhoz valóban fűzik-e rokoni szálak. Sajnálatos, hogy sem építési idejét, sem eredeti rendeltetését nem ismerjük. Lehetséges, hogy falusi plébániatemplom volt. Egyedi alaprajzára való tekintettel az sem lehetetlen, hogy más célt is szolgált, mint kis alföldi falu plébániatemplomáét. Talán valami fontosabb személyt kereshetünk építetőjében. Megkülönböztetett jelentőségét erősíti vörös kőből rakott padozatának maradványa. Az ilyen burkolat nem mondható általánosnak a korai s falusi jellegű építkezéseinkben. Nagy-kőrös környékén, ahol a kő ritka, később sem volt szokásban kővel burkolni a templom padozatát. Az is meglepő, hogy az ásatás során a rotunda belsejében levő feltöltésben nagy mennyiségű fehér márványhoz hasonló töredék volt, amely legnagyobb valószínűséggel a templom hajdani oltárához tartozott. A törmelék-ből egy román kori, cizellált díszítésű, aranyozott réz körmeneti kereszt is előkerült korpuszal, két mellélakkal (valószínűleg Mária és Szent János) és három ékkövel. Ha ezek a leletek végső következtetésre nem is elegendők, annyit bizonyítanak, hogy Ludaspuszta temploma jelentősebb egyház lehetett.

Az összes adalék alapján a templomot valószínűleg a korai, még XI. századi emlékek közé sorolhatjuk. A tatárjárás idején pusztulhatott el tűz által.

Kívülről kerek, belülről falba mélyedő apszisú rotundák

A XII. század végén, esetleg a XIII. század elején a rotundáknak egy új típusa jelent meg. Ennek alaprajza kívülről teljesen kerek, belsejében pedig, a keleti részen, az oltár számára lapos, félköríves apszis mélyed a falba. Az Alföldről két ilyen kerek templom alapfalait ismerjük. Egyikük *Kerekegyháza* (Bács-Kiskun m.) határában került elő, s hasonló nevű középkori falu temploma lehetett;¹²⁸ a másik a Nagy-kőrös melletti *Nyárkútréten* látott napvilágot.¹²⁹ (22. kép.) A két templom alaprajza teljesen megegyezik, méretben is csaknem azonosak. A belső átmérő mindkettőnél 7,50 m; az apszis körének sugara 2 m, és körülbelül 1,50 méterre mélyedt be a keleti falba. Faluk vastagsága jelenti az egyetlen különbséget: a kerekegyházi templomé nagyjából 175 cm, míg a nyárkútrétié 120 cm volt, de ez nem lényeges eltérés. Kerekegyházán előkerültek a templom bejáratának a nyomai is; a nyárkútrétién azonban csak feltételezhetjük, hogy szintén nyugaton volt a bejárata. A két kis templom nagy hasonlósága, és hogy földrajzilag is igen

közel fekszenek egymáshoz, feltétlenül arra utal: azonos és helyi építőműhely alkotásai lehetnek.

Ha közvetlen kapcsolatról aligha lehet is szó, némiképp hasonlít hozzájuk az a rotunda, mely a *Mezőtárkány* (Heves m.) határában levő Nagyhalomnak nevezett dombon került elő.¹³⁰ (23. kép.) Ez a török időkben, még 1561 előtt elpusztult *Márkegyháza* község plébániatemploma lehetett. Az ásatások a kőből épült templom alapfalainak csupán kis töredékét tárták fel. Kovács Béla mégis kizárta belőle az alaprajzot, s hitelt érdemlően megállapította, hogy kerek hajójú és a hajófalból egészen enyhén kiugró félköríves apszisú templomról beszélhetünk, ha a részletek nem is tisztáztak. A templom szokatlan módon nem keletelt. Szentélye dél felé nézett, melyet talán a terepviszonyok vagy a középkori falu fekvése indokolhatott. A rotunda datálásában sem okleveles adatok, sem a körülötte fekvő temető sírjaiból előkerült leletek nem segítettek. Kovács Béla a falu neve alapján XIII. századnak véli (okleveles adatok – 1381: Márkegyháza; 1351: villa Mark). Ezt az alaprajzi forma is megerősíti.

A *kisbényi* (Esztergom m.; Biňa, Csehszlovákia) premontrei prépostsági templom mellett, tőle kissé északnyugatra, kis kerek kápolna áll.¹³¹ (24., 53–54. kép.) Alaprajzilag némiképp emlékeztet az alföldi rotundákra, noha azoknál jóval bonyolultabb kiképzésű és gazdagabb tagolású. A kis templom kívülről teljesen kerek. Belső falának keleti részébe nagyobb félköríves fülke mélyed az oltár számára, melytől délre négy, északra nyolc kisebb félköríves fülke tagolja a falat. Egyszerűen tagolt bélétes kapuzata a délnyugati oldalról nyílik.

A kápolnát mint Bény plébániatemplomát írásos feljegyzés 1391-ben említi először.¹³² Egy 1560-as canonica visitatióból azt is megtudjuk, hogy a tizenkét apostol tiszteletére volt felszentelve.¹³³ Kérdéses, hogy a rotunda mint a falu plébániatemploma fennállt-e már a prépostság építése előtti (1217) időkben is. Kevés faragott részlete, főképpen pedig kapuzata és fülkés elrendezésű alaprajza ezt nem bizonyítja. Valószínűbb, hogy a kápolna a prépostsági templommal egy időben épült, a XIII. század első felében.¹³⁴

A prépostságot az Omode család nem sokkal 1217 előtt alapította, de az építkezés csak lassan fejeződött be. Alaprajzában tanúsága szerint tervét több ízben is megváltoztatták. Amennyiben a rotunda a XIII. század első felében épült és plébániai jogokkal rendelkezett, arra következtethetünk, hogy a prépostsági templom plébániai jogokkal felruházott önálló kápolnája volt. A szerzetesi konvent tagjai rendszerint nem voltak feljogosítva lelkipásztori tevékenység végzésére. Prépostsági templom lelkészei a világi hívek számára szükséges bizonyos szentségeket, pl. keresztség, házasságkötés, nem szolgáltathattak ki. Ezért még abban az esetben is külön plébániatemplomra volt szükség, ha a szerzetesi templom a nyilvános istentiszteletekre, méretét tekintve, valamennyi hívőt be tudta fogadni. Kisbény centrális kápolnája nem az egyetlen ilyen példa Magyarországon, a jáki apátság templom mellett álló négykaréjos Szent Jakab-kápolna hasonló funkciót töltött be.¹³⁵

A XIII. századból a kívülről kerek, belül köríves apszisú templomoknak még egy különös példája áll *Süvetén* (Gömör m.; Šivetice, Csehszlovákia). Ez a Szent Margit nevét viselő egyház.¹³⁶ A hatalmas méretű rotunda kívülről teljesen kör alaprajzú, falát csak lapos lizénák tagolják. (56. kép.) Belsejét csúcsíves diadal-

ív osztja két részre, s a szentélyrész is feltűnően nagy méretű, a belső térnek csaknem a felét magában foglalja. A templom bejárata nyugatról nyílik, építőanyaga téglá. 1240 körül vagy valamivel később épülhetett. Rendhagyó alaprajzával már a román kor végét, csúcsíves diadalívével a gótika kezdetét jelzi. Más hasonló alaprajzú rotunda egyelőre sem itthon, sem a környező országok területeiről nem ismeretes.

Megjegyzendő azonban, hogy *Isaszegen* (Pest m.) előkerült egy feltűnően nagy méretű, feltehetően a XIII. század első felében épült kerek templom alapfala.¹³⁷ Szentélyrészre csak igen töredékesen ismert, de feltárt csonkjai magukban rejtik annak a lehetőségét, hogy a süveteihez hasonló alaprajzi elrendezést sejtessünk a maradványokban. Északi oldalához négyszögletes sekrestye csatlakozott. (25. kép.)

Apszis nélküli rotundák

A teljesen kör alaprajzú, különálló szentély nélküli rotundák a kerek templomok késői változatát képviselik. A környező országokban hasonló emlékeket nem találunk. Ausztriából ismerünk csak néhány teljesen kerek alaprajzú XIII. századi karnert, de arra nincsenek adataink, hogy azok valóban befolyásolták volna a magyarországi templomok építését. Formailag a típus annyira egyszerű, hogy megjelenését sokkal inkább helyi jelenségnek tarthatjuk.

A Dunántúlról két ilyen jellegű kerek templomot ismerünk. Az egyik a *Zámoly* északi határában levő hajdani *Kerekszenttamás* falu (Fejér m.) plébániája volt,¹³⁸ melynek ma már csak romjai állanak. (26., 55. kép.) A több mint 6,50 méteres belső átmérőjű templom bejárata a déli oldalról nyílt. Oltárának helyét semmi sem hangsúlyozta, az északkeleti falba mélyedő kis négyszögletes fülke talán a szentségtartó számára készült. Padozatát meszes terrazzo borította. Falait a helyszínen bányászható kőanyagból faragott, durván nagyolt, egyenlőtlen méretű kváderkövekből építették, öntöttfalas technikával.

Hasonló formájú és méretű templom alapozásának maradványai kerültek elő a *Bölcskéről* (Tolna m.) Dunakömlődre vezető út nyugati oldalán. (26. kép.) A romok esetleg azonosak lehetnek azzal az épülettel, melyet a madocsaai apátság kijelölését szolgáló pontok között úgy említettek mint „Budics ülése egy kőkápolnával”.¹³⁹ Falait promontori mészkőből faragott kváderkövekből öntöttfalas technikával rakták, támpillérei későbbi megerősítés maradványai lehetnek.

Az apszis nélküli kerek templomok közé tartozhat a *Dunakeszi* közelében levő, már a középkorban elpusztult *Alag* (Pest m.) falu rotundája.¹⁴⁰ (26. kép.) A 7,80 m átmérőjű egyháznak csak jelentéktelen romjai maradtak a felszínen. Csupán gondos élszedéssel mészkőből faragott lábazatának látszik néhány részlete. A későbbi gótikus szentélyhez használt mészkő kváderkövekből gondolhatjuk, hogy felmenő falai kváderesen voltak falazva. Kérdéses, hogy eredetileg volt-e építészeti hangsúlyozott szentélye. Keleti részénél jelenleg a XV. századi, nagyobb méretű, a nyolcszög három oldalával záródó támpilléres szentély romjai állanak; attól északra pedig ismeretlen korban hozzáépített szögletes helyiség maradványai, amely sekrestye lehetett. Csak ásatás dönthetné el, hogy ez a szentély egy korábbi, kisebb méretű szentély helyére épült-e vagy egy teljesen kör alaprajzú templom nagyobbitására készült.

Néhány adat alapján valószínűnek látszik, hogy a teljesen kör alaprajzú templomtípus Erdélyben is ismert volt. Az Oroszfalu melletti *Kápolnadombon* (Udvarhely m.; Románia) levő Szent László-kápolnáról csak Téglás Gábor leírásából van tudomásunk,¹⁴¹ s abból apszis nélküli rotundát képzelhetünk el. Falait trachitból faragott kváderkövekből rakták.

A Kercsed melletti *Fejéregyháza* (Félegyháza, Torda-Aranyos m.; Románia) temploma – Orbán Balázs leírásából kiolvashatóan¹⁴² – ugyancsak a hangsúlyozott szentély nélküli rotundák közé tartozhat.

A felsorolt templomok alaprajzban és méretben hasonlóak. Építőanyaguk is – amennyiben ismert – rokon: kváderkövekből épültek, öntöttfalas technikával. Sajnos, egyik templomnak sem ismerjük a pontos építési idejét. Az Oroszfalu melletti Szent László-kápolna titulusából – amennyiben eredetileg is az volt a védőszentje – arra következtethetünk, hogy a templom a XIII. század elejénél korábban nem épülhetett (László királyt 1192-ben avatták szentté). Kerekszenttamás helységet ezen a néven 1231-ben említi először oklevél a Csák nemzetség birtokai között.¹⁴³ A helynév azt bizonyítja, hogy a rotundának akkor már állnia kellett.

A többi emlék még ilyen közvetett módon sem datálható. Ha figyelembe vesszük azonban, amit az oroszfalusi és a kerekszenttamási templomok építéséről következtettünk, s azt a korábban tett megfigyelést sem feledjük el, hogy a biztosan ismert korai – a XI–XII. század elejéről való – kerek templomok között a kváderes falrakási technika csak királyi szintű építményeken fordult elő, a falusi templomok között teljesen ismeretlen volt, azt mondhatjuk: a teljesen kör alaprajzú rotundák építésének a kora a XII. század végére s a tatárjárás előttre tehető.

A csoport már említett templomai mellett 1958-ban a *pozsonyi* várban (Bratislava, Csehszlovákia) ásatás közben előkerült egy kerek alaprajzú, ismeretlen rendeltetésű és korú, törtköből épült emlék.¹⁴⁴ (26. kép.) Minden datáló anyag nélküli, koraközépkorinak látszó sírok voltak körülötte, melyek templom körüli temetőre utalnak. Ez esetben a kerek építmény alapfalaiban rotunda maradványait kereshetnénk. Méretét tekintve az épület igen kicsiny a kerek templomok között.

Négyszögletes szentélyű rotundák

A kerek falusi plébániatemplomoknak egy másik késői csoportját a négyszögletes szentélyű rotundák alkotják. A középkori Magyarországról három ilyen emlék ismeretes.

A legkorábbi valószínűleg *Ipolykiskeszi* (Hont m.; Malé Kosihy, Csehszlovákia) temploma.¹⁴⁵ (27–28. kép.) Ennél a templomnál az aránylag kis méretű kerek hajóhoz, melynek belső falát lapos falfülkék tagolják, hangsúlyos, négyszögletes szentély csatlakozik – keleti falában kis falba mélyedő, félköríves fülkével az oltár számára. Eredeti bejárata nyugaton lehetett; hajóját kupolaboltozat fedi, szentélye dongásan boltozott. Építőanyagát gondosan faragott kváderkövek alkotják. Anton Točik legújabb kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy a rotunda eddig barokknak vélt hosszahajós meghosszabbítása alapjaiban még román kori bővítésként épült. A négyszögletes nyugati torony pedig, mely ugyancsak kváderes

falazású, a kerek templommal egyidős. Eredetileg a templom fallal övezett temetőjének volt a bejárati tornya, mely a kis egyháznak erődjeleget adott. A kerek templom igen hamar szűknek bizonyult. Feltételezhetően a XIII. században hosszajót építettek hozzá oly módon, hogy a rotundából az új templom szentélye lett, a hajdani templomkert tornya pedig a nyugati torony szerepét töltötte be. A részletes falkutatásokból és a még román kori bővítésből Václáv Menci arra következtet, hogy Ipolykiskeszi rotundája a XII. század végén, nagyjából 1180–1200 között épülhetett.¹⁴⁶

A másik négyszögletes apszisú rotunda a *kispeleskei* (Szatmár m.; Pelişor, Románia), az e század elején elbontott Szent István-egyház.¹⁴⁷ (27. kép.) A XII. század közepéről való épület volt, meglehetősen nagy méretű hajóval. Belső átmérője 8,10 m volt, melyhez keleten ugyancsak nagy, 4,25 m hosszú és 2,56 m széles, egyszerű, szögletes záródású szentély csatlakozott. Bejárata nyugaton volt; építőanyagát — a nyugati kapu faragott tagozatainak kivételével — téglából alkotta. Enyhén bélletes keretű nyugati bejáratának legbelső íve félkörös, míg a két külső csúcsíves, s már a gótika jeleit mutatta.

A harmadik emlék Nagykorös mellett, *Homolytájapusztán* (Szörhalom) ásatás során került elő.¹⁴⁸ (20., 27. kép.) Egy korábbi, patkóíves apszisú, valószínűleg a tatárdúlás során elpusztult rotunda helyére épült a XIII. század második felében. Az itt levő első körtemplomnál jóval kisebb: belső átmérője 6,40 m. Hajójához keleten 3,35 m széles és 2 m hosszú szentély csatlakozik. Falainak vastagsága feltűnően csekély, mindössze 45 cm, ami arra utal, hogy sem hajója, sem szentélye nem lehetett boltozva. Agyagba rakott kővel és téglával alapozták, felmenő falait részben az előző templom téglájából, részben a közelben bányászható kőanyagból építették. Elképzelhető, hogy a falu tatárjárás után visszatelepülő lakói építették — visszaemlékezve régi templomukra, de annál kisebb méretben és leegyszerűsített részletekkel.

A korai kerek templomok négyszögletes szentélyű változata sem Magyarországon, sem a környező területeken nem fordul elő. Csehországból, osztrák vagy dél-szláv területről a későbbi századokban sem ismerjük ezt a típust. Magyarországon kívül Lengyelországban jelent meg ez a forma, ugyancsak elég későn, a XII. században, amint azt a strzelnoi Szent Prokop-templom mutatja.¹⁴⁹ Ez a típus mindkét helyen lokális fejlődés eredményeként jöhetett létre, feltehetően a hosszajós és egyeneszáródású szentélyes falusi templomok analógiás hatására; ez utóbbiak a későromán korszak jellegzetességei, s a XII. század vége, a XIII. század eleje előtt ritkának mondhatók.¹⁵⁰ A hasonló lengyel és magyar emlékek nem azt jelentik, hogy a két ország falusi templomépítészete a későromán korban ennyire hatott volna egymásra. Inkább azt, hogy az általános közép-európai későromán fejlődés a rotundák építésére is rányomta bélyegét. Különböző területeken egymástól teljesen függetlenül is kialakulhattak új, de egyben hasonlóan mondható változatok.

Tornyos rotundák

A nyugati tornyos rotundák a kerek templomok késői kis csoportját képviselik. Eddigi ismereteink szerint a középkori Magyarországon két emlék tartozik ide:

*Garamsalló*¹⁵¹ (Kissalló, Hont m.; Šalov, Csehszlovákia) és *Mórichely*¹⁵² (Nagykanizsa közelében, Zala m.) egyháza.

Garamsalló téglából épült templomának kerek hajójához keleten félköríves apszis, nyugaton négyszögletes torony csatlakozott; bejárata délről nyílt. Építési idejét legkorábban a XII. század végére vagy inkább a XIII. század elejére tehetjük.

Mórichely rotundáját csupán Turco felméréséből ismerjük (10. kép), s kérdéses: vajon eredetileg is a mórichelyi várhoz tartozott-e vagy csak a későbbiek során lett az erődítmény részévé. Alaprajzilag itt is félköríves apszis csatlakozik a támpilléres kerek hajó keleti részéhez, míg a nyugati homlokzat előtt négyszögletes torony áll. Ezek alapján a templomról aligha hihető, hogy a XIII. század közepénél korábban épült volna. Nem lehetetlen, hogy a torony és a támpillérek későbbi átépítés eredményei, s hogy a templom eredetileg csupán kerek hajóból és félköríves szentélyből állott.

A tornyos típus megjelenése valószínűleg szorosan összefügg a XII. század második felében s a XIII. században végbement változással, amely négyszögletes hajójú falusi templomok nyugati homlokzat előtti tornyos típusát hozta létre. Cseh¹⁵³ és lengyel földön¹⁵⁴ hasonló rotundák kerek vagy négyszögletes alaprajzú nyugati toronnyal nagy számban épültek. Garamsalló földrajzi fekvésénél fogva nem lehetetlen, hogy a tornyos rotunda építését ezek az északi emlékek befolyásolták. A mórichelyi emléket cseh vagy lengyel befolyással már kevésbé magyarázhatnók. A nyugati tornyos rotundák helyi fejlődés eredményeképpen is kialakulhattak Magyarországon.

Belülről kerek, kívülről négyszögletes rotunda

A Pozsony megyei *Dejte* (Dehtice, Csehszlovákia) plébániatemploma sajátos és egyedülálló változatát képviseli a rotundáknak.¹⁵⁵ (29. kép.) Belső terének alaprajza enyhén elliptikus kör, melyet kívülről négyszögletes köpenyfal vesz körül; keleti részéhez köríves apszis csatlakozik. A Batthyány-féle canonica visitatio szerint 1172-ben épült.¹⁵⁶ E datálásnak ugyan ismeretlen a forrása, de azt, hogy a templom a XII. század vége felé épülhetett, freskóinak vizsgálata is megerősíti.¹⁵⁷

Sem Magyarországról, sem a környező országokból nem ismerünk hozzá hasonló rotundát. Talán nem lehetetlen, hogy előképei valahol a keleti egyház templomai között keresendők, melyeknél gyakori, hogy centrális belső teret négyszögletes köpenyfal vesz körül.

Belülről kerek, kívülről sokszögletes rotunda

Környe (Komárom m.) közelében egy olyan rotunda került elő, melynek típusa egyedülálló a magyar és környező országokbeli emléktanyagban.¹⁵⁸ (30. kép.) Hajójának alaprajza belülről kör alakú, kívülről pedig — szokatlan módon — kilenc oldalra szerkesztett sokszög, melynek keleti oldalához félköríves apszis csatlakozik. A közeli hegyekből való mészkővel alapozták; lehetséges, hogy felmenő falai téglából épültek. Az ásatások hajójának közepén lekerekített sarkú

négyzetes pillér alapfalait hozták napvilágra. Ez a megoldás teljesen ismeretlen a plébániatemplomok között. A 8 m belső átmérő önmagában nem tette volna szükségessé, hogy a hajó boltozatát pillér támassza alá, hacsak a rotundának nem volt emeleti szentélye is.¹⁵⁹

Talán jó felé tapogatózunk, ha a környei rotunda előképeiben az osztrák karnerek hatását keressük. Ezeknek főként kései változatai gyakran sokszögletűek, s alsó szintjük boltozata sok esetben központi pilléren nyugszik.

A templom eredetileg nem Környe egyháza volt. Tőle mintegy 2 kilométerre került elő, s talán a középkori *Avas* falu plébániája lehetett. A körülötte levő temető sírjaiból XIII. század végi érmék kerültek elő, a faluból pedig főként XIII. század végi és a XIV. század első feléből való leletek. Mindebből ásatója, Pálóczi-Horváth András arra következtetett, hogy a templom a XIII. század közepe táján, a tatárjárás után épült. Ezt a datálást a templom szögletes alaprajza és kétszintességre utaló középponti pillére is megerősíti.

A KÖZÉP-EURÓPAITÓL ELTÉRŐ JELLEGŰ ROTUNDÁK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

BIZÁNCI HATÁSOK

A X. és a XIII. század között, amikor Magyarországon a karoling- és Ottó-kori példák vagy azok követői után nagy számban épültek rotundák, a centrális templomok építését egy másik fontos hatás, a bizánci császárság és egyház is befolyásolhatta. Nyugatnak és a nyugati kereszténységnek alapvető befolyása volt hazánkban, de az ország földrajzi fekvése, politikai helyzete és a királyi család mély kapcsolatai következtében a nyugati befolyás mellett Árpád-házi királyaink idejében Bizáncnak is volt hatása. Ennek a kapcsolatnak a jelentőségét építészettünk történetében ma még korántsem ismerjük eléggé. Tudjuk azonban, hogy görög papok nagy számban kerültek Magyarországra. Szerepük főként a déli, délkeleti országrészen lehetett jelentős, de templomokat és kolostorokat másutt is építettek.

A bizánci egyház építészettünkre való hatását néhány rotunda eredetében valószínűnek tarthatjuk, hiszen Bizáncban a centrális alaprajzú templomok már hosszú idő óta kedveltek voltak, s szimbolikájuk is jelentősnek mondható. A centrális császári templom ott szintén az uralkodói hatalmat hirdette, Nagy Konstantin és Justinianus birodalmát jelképezte, mint Nagy Károly aacheni palotakápolnája. A bizánci templomok igen nagy hatással voltak a görög császárság által befolyásolt területekre. A bolgár cár, Simeon (893–927) tizenkét szögletű palotakápolnája Preszlavban¹⁶⁰ – melynek belsejét falba mélyedő, kis, félköríves fülkék gazdagították, s tizenkét pillér hordozta a kupoláját – sok közös sajátosságot mutat a macedón császárak nem sokkal korábban épített templomaival és palotáival. A X. század bolgár reneszánszában Róma és Justinianus hatása élt tovább. Kérdés, hogy dalmát területen lehet-e hasonló reneszánszról beszélni. A zárai San Donatóban valószínűen a Kelet és Nyugat, Bizánc és Aachen együttes hatása ötvöződött egybe.¹⁶¹

Ma úgy látjuk, hogy Magyarországon a kerek vagy centrális templomok építésére a Nyugat és a környező udvarok hatottak inkább, mint a bizánci császárság emlékei. Nálunk csak egy elpusztult centrális épület, *Apostag* (Bács-Kiskun m.) temploma mutat biztosan Bizánc és a keleti egyház felé.¹⁶² Nem lehetetlen, hogy alaprajzában és felépítésében a preszlavi palotakápolnához volt hasonló. Sajnos, az apostagi templomot 1805-ben elbontották, hogy helyére új református templomot építhessenek. A régít csak Jankovich Miklós leírásából ismerjük, aki 1812-ben a következőket írta róla: „... ezen helységnek régi temploma . . . a 12 apostolok tiszteletére vala építve. Nem is a mostani templomoknak hosszú négy szegű formájára, hanem 12 oldalakra gömbölyűen, melynek is kereksege vagy inkább átalagja több nem vala 5 ölnél, alkottatott; minden oldalon láttattak a kinyúlt metszett kövek, melyeken bizonynyal az apostolok oszlopai álltak . . .”¹⁶³

Ebből a leírásból egy tizenkét oldalú, nagyjából 10 méteres belső átmérőjű¹⁶⁴ centrális templomra következtethetünk, melynek falába tizenkét íves fülke mélyedt. Talán belső tagoló oszlopai is voltak, s kupola fedhette. Faragott kövekből építhették, s egyik kövéről Jankovich Miklós görög nyelvű felirat töredékét jegyezte fel.

Apostag a veszprémvölgyi apácák birtoka volt, melyet István király adományozott a kolostornak. Adományát később Kálmán is megerősítette. A helység neve is görög eredetű: *αποστόλος αγιος*-ból, Szent Apostol-ból származik.¹⁶⁵ Alig lehet afelől kétségünk, hogy itt bizánci mesterek által épített, görög szertartású centrális templommal állunk szemben. Hisszük, hogy a jövő régészeti kutatásai fel fogják tární ennek az igen érdekes egyháznak a maradványait.

Azt sem tartjuk lehetetlennek, hogy hasonló emlékek máshonnan is előkerülhessenek. Addig azonban mélyebb következtetést sem szerepükről, sem hatásukról nem vonhatunk le. A jövő kutatók foglalkozhatnának a centrális templomok Bizánc felé mutató eredetével is.

KISZOMBOR – KARCSA – GERÉNY CSOPORT

*Kiszombor*¹⁶⁶ (Csongrád m.), *Karcsa*¹⁶⁷ (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) és *Gerény*¹⁶⁸ (Ung m.; Horjany, Szovjetunió) kerek templomai fülkés alaprajzukkal nagyon különböznek a magyarországi többi rotundától. (31–34. kép.) Előképeiket Közép-Európában aligha találhatjuk meg, s ha ez a típus Európa emlékanyagában nem is teljesen idegen, Magyarországon határozott és zárt csoportjuk egyedülállónak mondható.

Mind a három rotunda kívülről kerek alaprajzú. Belső, hatszöges középterűkhöz hat boltozott, félköríves fülke csatlakozik, melyek közül a keleti nagyobb a többinél. A középtér eredetileg mindegyik templom esetében hatszögletes, tamburos kupolában folytatódott, melynek súlyát a fülkék hordozták. A kupoladobot ablaknyílások törhették át, melyek a templom megvilágítására is szolgáltak. A kupola épségben csak Gerényben maradt meg. A karcsai templom kupoláját feltehetően még a XVIII. században elbontották. Ma már csupán három oldalának maradványai láthatók a padlástérben, középterét téglából épített, provinciális barokk fiókos dongaboltozat fedti. (32–33., 57–58. kép.) Kiszomborban a kupoladob valószínűen a XIII. század első felében, feltehetően a tatárjárás idején pusztult el. Helyére 1247–1256 között az egresi cisztercita műhely hatását mutató korai gótikus, hatosztású keresztboltozatot építettek.¹⁶⁹ Ennek bordái az eredeti faloszlopokra helyezett, kőből faragott bimbós oszlopökből indulnak ki.

A későbbi századokban mind a három templomot nagyobb, szögletes hajóval bővítették ki. Mivel a bővítés minden esetben a rotundák nyugati oldalához kapcsolódott, s bejáratuknak az érintetlenül maradt részeken nem maradt nyoma, azt kell feltételeznünk, hogy az eredetileg a nyugati, esetleg a délnyugati fülkéből nyílhatott.¹⁷⁰

A három templom formai rokonságon kívül méretben is nagyon hasonló egymáshoz. A kiszombori rotunda külső átmérője 9,50 m, a karcsaié 8, a gerényié csaknem 8,50 m. Némiképpen szabálytalan nagyságú fülkéik mélysége 1–1,50 m

között váltakozik, s a fülkék szélessége 2–2,50 m. Építőanyagban is megegyeznek: mindegyik téglából épült, dekoratív részleteik is téglából vannak rakva.

A három templom együvé tartozása vitathatatlan. Semmi kétségünk sem lehet felőle, hogy azonos építőműhely alkotásai. A csoport legjobb színvonalú és feltehetően legkorábbi emléke a *kiszombori* rotunda. (59–60. kép.) Méretben ez a legnagyobb, ez a legszabályosabb alaprajzú, díszítését tekintve is ez a leggazdagabb. A belső fülkékben, közvetlenül a boltozat indítása alatt, ívsoros lezárás, felette kettős fogrovatos párkány maradványai látszanak. A kicsiny, bélétes ablakok minden egyes fülkében külön hangsúlyozott köríves, fülkeszerű bevágásokból nyílnak; a köztük levő keskeny falmezőben karcus féloszlopocskák helyezkednek el liliomos fejezettel. A rotunda külseje is díszített lehetett, de ennek a díszítésnek az elemeit a vastag modern vakolatréteg elfedi a kutató szeme elől.

Kiszomborhoz képest *Karcsán* már sokkal kevesebb a dekoratív részlet, noha a kiszombori elemek leegyszerűsített formáiban itt is feltűnnek. A belső fülkékben megtaláljuk a keskeny köríves bevágásokat a köztük felszökő féloszlopokkal, de a bevágásokban nincsenek ablakok, az oszlopok teljesen simák, fejezet nélküliek, (58. kép.) Itt a részletek szerepe már nem funkcionális, inkább emlékképszerű. A külsőn valamivel több a díszítmény. A rotunda köpenyfalát ritmikusan ismétlődő keskeny faloszlopok tagolják, melyeket ívsoros párkány félkörívei zárnak le; felette fogrovatos párkány fut körbe. Ezekből a részletekből arra következtethetünk, hogy a karcsai templom a kiszombori után, de már az eredeti mester vezetése nélkül épült.

A *gerényi* rotunda épülhetett a legkésőbbben. (61–62. kép.) Ez a templom maradt meg a legeredetibb állapotban, s ez segít bennünket ahhoz, hogy a többiek eredeti tömegét elképzelhessük. A három közül mégis ez a leggrusztikusabb, a legkevésbé elegáns megformált épület. Díszített részletekben nagyon szegényes, belső fülkéinek fala teljesen sima, a külseje is igen egyszerű, csak kupoladobja fejeződik be mintázott párkánnyal.

A relatív kronológián túl az emlékek datálása nem könnyű feladat. Pontos építési idejüket ma még nem tudjuk meghatározni. A datálást okleveles adatok egyik templom esetében sem segítik. A kiszombori rotundából azonban valószínűleg helyesen következtethetünk az egész csoport építési idejének terminus postquem-jére. A Tisza és a Maros folyók szöge, ahol Kiszombor fekszik, a pogánysághoz húzó Ajtony birtoka volt, ahol a XI. század első évtizedét megelőzően – Marosvár, a későbbi Csanádvár kivételével – aligha állottak keresztény templomok. Az oroszlámosi csata után István a lázadó Ajtony területének nagy részét Csanádnak adományozta,¹⁷¹ s Kiszombor temploma már a Csanád nemzetség építkezései közé kell hogy tartozzék. Vagyis 1010–1020 előtt nemigen épülhetett – ha pontos építési idejét nem is ismerjük.

Más adalékok hiányában a csoporthoz tartozó templomok terminus antequem-jéhez csupán az egyes emlékek építészeti periodizációjának a vizsgálata adhat segítséget. Gerény gótikus kibővítése a fülkés rotunda építési idejének meghatározásához nem nyújt különösebb segítséget. Az, hogy a kiszombori templom már a XIII. század közepén javításra szorult – amikor elpusztult kupoláját bordás boltozattal helyettesítették –, ugyancsak kevés az emlék pontosabb datálásához. Korábbi hozzáépítésekről egyedül a karcsai templom esetében vannak adataink.

Karcsa rotundája legkésőbb a XII. század végén, a XIII. század legelején kicsinek bizonyult, Ezért nagyobb méretű, négyszögletes hajóval bővítették ki, mely sok tervváltoztatás után még a XIII. század közepén sem volt véglegesen befejezve. Ez az átépítés feltétlenül bizonyítja, hogy a kerek templomnak a XII. század közepén már állnia kellett. Hiszen bizonyos időnek el kellett telni ahhoz, hogy bővítésre legyen szükség. Megjegyzendő, hogy belső fülkés rotunda – stíluskritikai szempontot véve figyelembe – állhatott már jóval korábban is. A karcsai templom 1964. évi ásatásai¹⁷² napvilágra hoztak bizonyos épületmaradványokat, melyek nagyjából a jelenlegi hajó helyére estek s a keleti részen, a rotundához kapcsolódóan, két négyszögletes alaprajzú, mellékkápolnaszerű kiugrásban folytatódtak. Nem lehetetlen, hogy ezekben az alapfalakban egy korábbi, még a XII. század vége előtti bővítést sejtethetünk. Okleveles adatokból tudjuk, hogy Karcsa és Szent Margit egyháza 1187-ben a Johannita-lovagrend birtokai közé tartozott,¹⁷³ s a rend valószínűleg már valamivel korábban megtelepedett Karcsán. Elképzelhető, hogy a kerek templom első bővítését ők tervezték, s a XII–XIII. század fordulójához köthető nagyobb átépítés is az ő munkájuk volt. Ilyen módon a rotunda építését még előbbre tehetjük. Az ásatásoknak nem sikerült bizonyítani, hogy a Karcsán előkerült alapozások valóban egy a XII–XIII. század fordulójánál korábbi templom bővítéséhez tartoztak volna. A maradványok teljes falvastagságát egyedül az északi fal mellett lehetett hozzávetőlegesen megmérni, s az mindössze 50–60 cm volt. Ez a méret az aránylag nagy hajóhoz viszonyítva igen kicsiny. Felmerül annak a lehetősége is, hogy ezek a maradványok esetleg a XII–XIII. század fordulóján elkezdett, majd a XIII. század első felében tervében sokszor megváltoztatott templom alapozásához tartoztak – s ez az oka, hogy annak egyáltalában nem mély, köves alapozása közvetlen közelében kerültek elő. A kutatások közben feltűnt, hogy nagyobb mennyiségű törmeléken maradványa semmiféle olyan falazóanyagának nem került elő, mely egy korábbi templomból származhatott volna. A jelenlegi hajó nagyméretű, gondosan faragott kváderei sem származhattak a XII. század közepén épült falakból.

Ennek a templomtípusnak eredete a későrómai építészetben talán keleti hatásra kialakult fülkekoszorús és karéjos épületekre vezethető vissza. A III–IV. században ezek a centrális épületek – főként mauzóleumok, majd martiriumok – Rómában és az egész birodalom területén ismertek, kedveltek voltak. Típusuk a későbbi századokban sem tűnt el, formájuk tovább élt az ókeresztény és bizánci építészetben.¹⁷⁴ Főként baptisztériumok épültek hasonló alaprajzra. Róma ismételen feléledő reneszánszai nyomán – valamiféle keleti hatásra vagy a helyi antik hagyományokban gyökerezve – a fülkés centrális építészeti forma a későbbi középkor során is feltűnt a hajdani római birodalom területén, de már sokkal változatosabb funkcióval. Minket az a kérdés érdekel, hogy ezek között az egységesnek egyáltalában nem mondható épületek között hol találhatjuk meg ennek a három magyar emlékeknek az eredetét.

A környező közép-európai területeken a hasonló alaprajzú és felépítésű templomok száma kicsiny, és az egyes emlékek – feltehetően – semmiféle kapcsolatban nincsenek egymással. Dalmácia területén ez a fülkés épületípus mint a zárai dóm déli oldalához épített baptisztérium jelent meg a IX. században, ha nem korábban. Keletkezéséhez a helyi antik és a közeli Itáliából érkező hatások együttesen járul-

hattak hozzá. Jóllehet ez a kis kápolna hatfülkés alaprajzával és kupolájával mutat némi hasonlóságot a mi emlékeinkkel, és ebben a hasonlóságban V. Zaloziecky¹⁷⁵ és V. Mencil¹⁷⁶ valódi rokonságot is lát, a zárai baptisztérium valószínűleg csak a távoli ősokelet, a későrómai gyökereket tekintve kapcsolódik a magyar emlékekhez. Rendelgetése is más; nem önálló templom, hanem nagyobb méretű egyház oldalához épített mellékkápolna. Az óhorvát terület cella hexachoras, cella oktachoras templomai ugyan valóságos csoportként jelennek meg, de építészeti szerkezetük és felépítésük annyira más, hogy aligha hozhatjuk őket összefüggésbe emlékeinkkel.¹⁷⁷

Kívülről kör alaprajzú, belülről négyfülkés keresztelőkápolna a morva fejedelemség fontos központjában, Mikulčicében is épült a IX. században.¹⁷⁸ A kis épület eredete ma még nem tisztázott, de elképzelhető, hogy típusa bizánci területről érkezett Morvaországba – s a magyar emlékekkel lehetetlen összefüggésbe hozni. Egy harmadik, tipológiai szempontból hasonló emlék, a XII. században épült brenovi karner Csehországban áll.¹⁷⁹ Kívülről teljesen kerek alaprajzával, felső szintjének belső falába mélyedő nyolc félkörös fülkéjével formailag erős szálakkal kötődik a késői antikvitáshoz. Mint halotti kápolnák, távoli ősei a római centrális mauzóleumokban lehetnek. A mi emlékeinknek ezekhez nem lehet sok kapcsolatuk.

A fülkekoszorús emlékek Nyugat-Európában is ismertek, de csak a legtrikább esetben alkotnak összefüggő csoportot. Eredetüket közvetlenül vagy közvetve vissza tudjuk vezetni a késői martiriumokra. Néhány emlék esetében egészen világos, hogy a helyi antik előzményekből fejlődött ki. Erre jellegzetes példa a *kölni Szent Gereon-templom*, mely a legutóbbi kutatások szerint eredetileg a IV. század utolsó harmadában épült martirium volt.¹⁸⁰ Ovális középtérhez nyugaton vestibulum, keleten nagyobb apszis, északon és délen pedig négy-négy kisebb, félkörös fülke csatlakozott. Az épület a népvándorlás idejében nem pusztult el,¹⁸¹ sőt később keresztény templom-vált belőle, melyet a XI–XIII. században némiképpen átépítettek.¹⁸² L. Grodecki rámutatott arra, hogy ezt a római martiriumot nemcsak tovább használták, nemcsak keresztény templommá alakították át, hanem építészeti megoldásában egy Ottó-kori épületre, a közeli *Szent Heribert-templomra* is hatott *Deutzban*. Ez 1002–1019 közt épült, mint a kölni martirium utánezata.¹⁸³

A *centulai kápolna*¹⁸⁴ (790–799), a *würzburgi Marienkirche*¹⁸⁵ (780), a München melletti *Altötting temploma*¹⁸⁶ (877) és végül a *ludwigstadti Marienkapelle*¹⁸⁷ (IX. század) a fülkés rotundáknak egy meghatározott nyugat-európai csoportjához tartozik. Mindegyik kicsiny, kupoladobos; köpenyfalukba nyolc vagy tizenkét félkörös fülke mélyed; mindegyik Máriának s egy vagy több apostolnak a tiszteletére szentelt.

R. Krautheimer kutatásai bebizonyították, hogy ezek a kis fülkés templomok közös római előképre, a Sancta Maria Rotundára, vagyis a Pantheonra mennek vissza, többé-kevésbé azt másolják.¹⁸⁸ A Pantheon, feltehetően, mint háróon épült a római császári család és isteni ősei számára. Később, 610. május 10-én IV. Bonifác pápa Mária és az összes mártírok tiszteletére (Sancta Maria ad Martires) szentelte fel mint keresztény templomot. Ezzel fontos előképe lett sok középkori, sőt reneszánsz és barokk emlékeknek is. A Sancta Maria Rotunda a

Szűz sírja felett a Josaphat völgyében épült templomra is emlékeztetett, amely mind a Kelet, mind a Nyugat egyházi építészetében fontos szerepet töltött be, s nem meglepő, hogy Európában akadtak utánczóik.

A magyar csoport semmiképpen sem kapcsolódik a Sancta Mariæ Rotunda követőihöz, s így nem kapcsolódik sem Közép-, sem Nyugat-Európaéhoz. Formai szempontból Keleten sokkal több rokon emléket találunk, ahol különösen a Kaukázus területén, Arméniában és Grúziában terjedt el ez a típus.¹⁸⁹ A hajdani örmény fővárosból, *Aniból* hat hasonló emléket ismerünk (Abugamrenc temploma, 994 előtt; Pasztor-templom, XI. század; Szent Szűz-templom, XIII. század; Szpaszityelja-templom, 1036-ban kezdték építeni; vártemplom I–II.). *Bardában*, *Gogubában*, *Hszkonkban*, *Kazakhban*, *Kiagliszban* és *Szaninszkij monostorában* is megtaláljuk a hat-, néhány esetben nyolcfülkés templomokat, melyek mindegyike Arménia régebbi, a VI–VII. század fordulójáról való keresztény templomait elevenítette fel (*Zoravar*, *Iring*).

A nyugati példákhoz hasonlóan a korai kaukázusi centrális templomok is a római mauzóleumtípusnak a felelevenítését jelentették. A hagyomány azonban aligha nőhetett ki a helyi antik emlékekből. Arméniából a VI. század előttről csak hosszahajós templomokat ismerünk; a centrális alaprajzú egyházak csupán a Justinianus utáni időkben jelentek meg, amikor a bizánci birodalomban és a fővárosban is általában a centrális templomok váltak uralkodóvá. Ez a bizánci új divat örmény területre is eljutott, s az ország későbbi építészetére rányomta bélyegét.¹⁹⁰ A hasonló centrális templomok új fejlődés eredményeként a X–XIII. században is nagy számban épültek. Ezek a kis kerek vagy sokszögletű templomok bizánci örökség mellett is sajátosan kaukázusiak. Kicsiny méretük ellenére nagyon hangsúlyos tömeg jellemző rájuk. Belső terükben kis félköríves fülkék mélyednek a falba, melyek nemcsak a teret gazdagítják, hanem egyúttal a kupola alátámasztására is szolgálnak. Az apszisok között karcsú oszlopok árkádíveket támasztanak alá, melyek szintén hozzájárulnak a kupola hordozásához. Mindegyiküket gondosan faragott kváderekkel építették, s a faragott részlet sem ritka rajtuk.

A valóban határozott csoportot alkotó kaukázusi emlékek formailag, szerkezetileg, méretben és egészükben közelállóknak látszanak a magyarországi templomokhoz. Ezt a hasonlóságot, mint mélyebb következtetéseket is alátámasztó elméleti alapot, Csemegi József vetette fel a leghatározottabban.¹⁹¹ Ő a magyar emlékek leglényegesebb sajátosságának azt tartotta, hogy köpenyfalukba hat fülke mélyed. A hatszögletes szerkesztési módban, mely térszimbólumot látott, mivel a hexagont a sötét, démoni erők távoltartására, rontó hatalmuk megtörésére primitív népek sok esetben védő erőként használták. Szerinte a korai középkor embere a hexagonális belsőt magában is apotropaionnak tekintette, amelyben az alvilági hatalmak rontó ereje a halandókkal szemben hatástalanná válik. Csemegi József úgy vélte, hogy a hatszögnek ez a bűvös és jelképes értelme ismert lehetett Arménia és Grúzia területén is, amint azt a hatfülkés rotundák mutatják, s a hatszöges szerkesztési mód valószínűleg örmény hatásra hasonló szerepet tölthetett be Magyarországi rotundáinál is. Véleménye szerint e két egymástól oly távol eső terület között a kapcsolatot talán maga a keletről jött magyarság létesíthette.

Ez az elmélet nem teljesen meggyőző. Pontjai nehezen bizonyíthatók, jóllehet a templomok formailag és építészeti szerkezetben valóban hasonlóak. A térszimbólum szempontból érdekes hatszöges szerkesztés nem a legszerencsésebb, de elgondolkodtató, hogy centrális terekhez ez az egyik legegyszerűbb szerkesztési mód.¹⁹² A hatszög egy oldala megegyezik a kör sugarával, tehát az ilyen típusú templomot fel lehet vázolni tökéletes pontossággal egyetlen zsinór segítségével. Nyolc vagy még több szögletű alaprajz szerkesztése bonyolultabb, és sokkal több geometriai tudást igényel. Mindezt főképp kisebb templomok esetében a hatszöges szerkesztésre nem egyetlen magyarázat a szimbolikus; a belőle eredő hasonlatosság még nem elegendő valódi rokonság feltételezésére a két távoli vidék között. Eddigi ismereteink szerint a magyarországi román építészetnek ennyire távoli, bizonyíthatóan keleti kapcsolatai alig vannak. Feldebrő és Tarnaszentmária templomainak építésében azonban valóban örmény hatás érvényesült.¹⁹³ A Kiszombor–Karcsa–Gerény csoport esetében – a nagy formai hasonlóságra való tekintettel, s más analógiás anyag hiányában – megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy esetleg ugyancsak a Kaukázus építészetéhez kötődik. Azonban hiteles történeti adatok hiányában a feltételezésen aligha mehetünk túl.

Az is kérdés, amit már Arménia emlékei is felvetettek: vajon nem volt-e ezeknek a centrális tereknek az elterjedésében valamiféle szerepe Bizáncnak vagy az általa befolyásolt területeknek, melyek az örmény emlékek keletkezésére is hatottak. Apostag hajdani temploma elképzelhetően egy tizenkétfülkés centrális templom lehetett¹⁹⁴ – s ez bizonyíték arra, hogy a keleti egyház templomai között centrális és fülkés építmények nálunk is feltűntek. A Kiszombor–Karcsa–Gerény csoport téglá építőanyaga s a belőle rakott ornamentika ugyancsak Bizánc felé mutat. Sajnos, az esetleges bizánci kapcsolatokat történeti adatok egyik hely esetében sem bizonyítják. Noha talán nem tekinthetjük teljesen véletlennek, hogy Kiszombor temploma a Csanád nemzetség birtokán épült, ahol – elsősorban Marosvárott, illetve Csanádvárott – görög szerzetesek éltek, s ahol, mint általában az egész Dél-Magyarország területén, a bizánci kereszténységnek mély hagyományai voltak. Nem lehetetlen, hogy Kiszombor egyházát éppen ezek a bizánci kapcsolatok hozták létre, ha az írott források minderről hallgatnak is. Más és nehezebb kérdés azonban, hogy miként magyarázzuk a bizánci kapcsolatokat Karcsa és Gerény templomai esetében. Jelenlegi tudásunk mindezek megválaszolására nem elegendő.

A csoport eredetéhez a karcsai templom történeti adatai alapján megkockáztathatunk egy tetszetős hipotézist. A templomot a XII. század második felétől a johanniták birtokolták. Erről a szentföldi lovagrendről és a templáriusokról bizonyos, hogy keletről sok mindent hoztak magukkal Európába, feltehetően építészeti formákat is. (A Közel-Kelet későantik hagyományokból kinövő kerek és centrális templomainak, főképp a jeruzsálemi Szent Sír-templomnak reminiscenciái megtalálhatók a nyugat-európai templomokban.¹⁹⁵) Nem elképzelhetetlen, hogy Magyarországon is építettek centrális templomokat – és hátha Karcsa rotundája is az ő alkotásuk.¹⁹⁶ – Mindez feltételezés. Jobban kellene ismerni a rend többi európai templomát ahhoz, hogy biztos következtetést vonhassunk le.

Ez a templomtípus formailag feltétlenül korai. A rendelkezésünkre álló adalékokból arra következtethetünk, hogy legelső emléke – a kiszombori rotunda – 1020–1050 között épülhetett, míg Karcsa és Gerény templomai már a század

második felének lehettek az alkotásai. Különös belső fülkés felépítésüknek Nyugat-Európában nem találjuk meg valóságos rokon- emlékeit. Eredetüket keletebbre, feltehetően a bizánci birodalom területén, sőt talán még távolabb, a Kaukázus vidéke felé kell keresnünk. Ma még igen nehéz arra felelni, hogy ezek a kis rotundák milyen módon érkeztek el Magyarországra. Csupán sejtjük, hogy elterjedésükben a keleti kereszténységnek lehetett esetleg valamiféle szerepe. Itt csupán a rejtélyes csoport legfőbb kérdéseinek sokrétű bonyolultságát próbáltuk nagy vonalakban vázolni.

KERESZTELŐKÁPOLNÁK

Kerek vagy nyolcszögletes keresztelőkápolnák a IV. század második felétől tűnnek fel a római birodalom területén. Az V. századtól ez a centrális forma Keleten és Nyugaton egyaránt általánossá válik. Krautheimer¹⁹⁷ és Grabar¹⁹⁸ kutatásai világosan rámutattak, hogy ezek forrása a III–IV. századi római sűrűépítészetben található. A későrómai mauzóleumok között csaknem minden későbbi baptisztériumtípus előképe megtalálható. A két különböző funkció összefüggése a korai középkor hívőinek jelképes gondolkodásában gyökerezik. Számukra a halál misztikus gondolata a keresztelésben is jelen volt, a halál a későbbi feltámadás reményét hordozta magában; keresztelés és temetés így kapcsolódott össze szorosan. Nem meglepő, hogy a keresztelőkápolnák és a halotti kultusz emlékei építészetileg is rokonok.

A centrális keresztelőkápolna típusa és az általa képviselt értelem a korai kereszténység után a középkorban is tovább élt. A kerek és oktagonális baptisztériumok főleg Észak-Itáliában és Európa általa befolyásolt területein voltak kedveltek a román korban. Az Alpoktól északra számos hasonló emlék található a XII. századból is.

Jóllehet a mi korai román építészetünkben az olasz és dalmát hatás elég jelentősnek mondható, a kerek és sokszögű keresztelőkápolnák nálunk nem váltak tipikusá. Ma mindössze egy keresztelőkápolnáról tudunk, amely Erdélyben, a *gyulafehérvári* (Alba Iulia, Románia) első székesegyház déli oldalához épült, s melynek falait ásatás hozta napvilágra.¹⁹⁹ (35. kép.) A kis kőkápolna külső hossza az apszissal együtt kb. 10 m, szélessége nagyjából 8 m. Falait nagyméretű, nagyolt kváderekből építették, habarcsába téglaszemcséket kevertek. Tengelye párhuzamos volt a bazilika tengelyével, déli oldala teljesen belesimult a székesegyház déli mellékhajójának a falába. Nincsen semmi nyoma, hogy eredetileg különálló épület lett volna; falszerkezetük azonos. A székesegyház datálása alapján már I. István korában elkezdték építeni, de csak a XI. század utolsó harmadában fejezték be. Azért kellett később elbontani, mert a nagyobb méretű újabb templom déli hajójának a fala átszelte a kápolnát.

Keresztelőkápolnaként való használatát kicsiny mérete mellett az is bizonyítja, hogy egy 1291-es oklevél szerint a déli kereszthajóban, a kápolna közelében Keresztelő Szent János oltára állott. A középkorban szokás volt, hogy a lebontott vagy átalakított keresztelőkápolnák ereklyéjét és patrocíniumát átvitték a templom hozzá legközelebb eső mellékoltárára. Így a Keresztelő Szent János-mellékoltár helyéből következtetni lehet a korai román baptisztérium helyére.²⁰⁰

Ez a keresztelőkápolna formában és méretben hasonló a közép-európai jellegű rotundákhoz, de funkciója annyira más, hogy ahhoz a csoporthoz nem kapcsolható. Eredetét másfelé, feltehetően olasz környezetben kell keresnünk, ahonnan a kereszthajó nélküli egyszerű bazilika típusa is származik.

KARNEREK

A XII. század végén, de legkésőbb a XIII. század elején a rotundáknak egészen új változata jelent meg a középkori Magyarországon: a kerek formájú karnerek. Alaprajzilag, méretben és felépítésben első pillantásra nagyon rokonnak látszanak a kerek hajójú, félköríves apszisú közép-európai jellegű plébániatemplomokkal. A karnerek azonban sohasem állanak magukban; mindig nagyobb templomok melletti különálló kápolnák. A kör alakú plébániatemplomokhoz való hasonlóságuk is külsőleges. Szerkezetük nagyon más: általában kétszintesek, felső szintjük mellett van egy földbe mélyedő, gondosan épített kriptájuk is. Rendeltetésük egészen sajátos: halotti kápolnákul szolgáltak. Felső szintjükön, mely többnyire félköríves szentélyű körtemplom, a temetési szertartás zajlott le, hogy a plébániatemplomot arra ne kelljen igénybe venni. Az alsó szint kör alaprajzú, a felső templom hajójával egyező nagyságú, apszis nélküli helyiség — melynek boltozata gyakran egy a közepén álló oszlopra vagy pillérre van boltozva —, s a csontház szerepét tölti be. Azok a csontok kerültek bele, amelyeket időnként a régi sírokból gyűjtöttek össze, mivel a templom körüli, fallal kerített temető időre kicsinynek bizonyult a temetkezésre.

A kör vagy egyéb centrális alaprajzú karnerek a késői román kor folyamán jelentek meg, s az egész középkoron át kedveltek maradtak. Eredetükben nagy valószínűséggel még karoling- és Ottó-kori centrális építményekre mennek vissza, s azáltal a későrómai mauzóleumokban találják meg előképüket. A legtöbb karnerek osztrák területen található, főként Alsó-Ausztriában, Stájerországban és Karintiában.²⁰¹ Népszerűségükre mi sem jellemzőbb, mint hogy Maria Caprának a fennálló emlékek és az írásos adatok összegyűjtése alapján Alsó-Ausztria területén 110 kerek karnerről van tudomása.²⁰² A típus gazdag osztrák változatai Európa többi területén ismeretlenek, de az Ausztriával szomszédos vidékeken, ha sokkal kisebb számban is, a kör alaprajzú karnerek megtalálhatók. Ebből a változatból Szlovéniában épült a legtöbb. Marijan Zadnikar erről a területről 15 halotti kápolnát mutatott ki.²⁰³ Cseh- és Morvaország Ausztriával szomszédos határvidékén is állott belőlük néhány²⁰⁴ — s Németországban sem ismeretlenek.

A késői román korban a kerek karnerek Magyarországon is megjelentek, főként a Felvidék nyugati, Ausztriához közel eső részein. Sajnos, a rájuk vonatkozó adataink igen hiányosak; legtöbb esetben csak következtetés eredményei. A *pozsonyi* (Bratislava, Csehszlovákia) Szent Márton-dóm Szent Anna-kápolnája alatt 1221 után épült kerek karnerek rejtőzik, mely a XIV. században még szabadon állott a főtemplom temetőjében.²⁰⁵ A közeli Csallóközben is lehettek hasonló emlékek. *Csötörtökön* (Pozsony m.; Štrvostok na Ostrove, Csehszlovákia) a kéttornyos román templom mellett álló halotti kápolnát,²⁰⁶ amely valószínűen osztrák jellegű, kör alaprajzú karnerek lehetett, 1780-ban bontották le. Alapfala a XIX. században még látható volt.

Alistálon (Pozsony m.; Dolné Stal, Csehszlovákia) – egy 1694-i egyházlátogatási jegyzőkönyvből tudjuk – a régi templom mellett hasonló karner állott.²⁰⁷ A bányavárosokból két helyről ismerjük ezt az épülettípust. A *selmecbányai* (Hont m.; Banská Štiavnica, Csehszlovákia), a XIII. század elcéljéről való karner²⁰⁸ a hegyi plébániatemplomtól délkeletre fekvő, a Szent Mihály arkangyal tiszteletére felszentelt kápolna volt (36. kép); később a városi erődítmény részévé vált, s eredeti funkcióját elvesztette. Felső szintje kerek hajójú, félköríves apszisú helyiség. Szentélyét kupola-, hajóját bordás keresztboltozat fedi. Az épületnek ez a része mind szerkezetében, mind felépítésében és méreteiben erősen emlékeztet a közeli *Keresztúr* (Hont m.; Kerestur nad Váhom, Csehszlovákia) kerek plébániatemplomára.²⁰⁹ A hasonlóság annyira szembeszökő, hogy a két épület azonos építőműhely alkotása is lehet. Alsó szintjét kerek alaprajzú, apszis nélküli helyiség alkotja – közepén erőteljes, négyszögletes pillérrel, mely a boltozatot hordozza.

A selmecbányai emlékhöz némileg hasonló a közeli *Körmöcbánya* (Bars m.; Kremnica, Csehszlovákia) karnere, a Szent Katalin-templom melletti Szent András-kápolna.²¹⁰

A Dunántúl Ausztriával szomszédos területein is állott néhány kör alaprajzú karner. Egy 1698. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv *Börcs* (Győr-Sopron m.) községről a következőket jegyezte fel: „... in Börce visitavi sacellum jam antiquitus erectum per modum castelli alicuius in forma rotunda centra irruptiones hostiles. . .”²¹¹ Ez a kis kerek kápolna, melynek védőszentje Szent Bertalan volt, 1874-ben még fennállott a plébániatemplom mellett. Kérdéses, hogy eredetileg valóban karner volt-e, s hogy nem volt-e vele összefüggésben a falu német neve: Rundenthurm.²¹²

A már említett canonica visitatio szól *Kajáron* (Győr-Sopron m.) a templom déli fala mellett álló kis kápolnáról. Fehér Ipoly azt gondolta, hogy karner volt.²¹³ Sajnos, pontos formáját nem ismerjük. A Genthon István-féle kis topográfiában a jelenlegi református templom mellett említés történik egy centrális kápolnáról,²¹⁴ ez esetleg azonos a XVII. század végén említett kápolnával, s valóban karner lehetett.

Nem kétséges, hogy a magyarországi kerek karnerek osztrák hatásra épültek. Csak az ausztriai határ közelében fordulnak elő, s az ország más területein ismeretlenek. A nyugati széleken való elterjedésüket nem tarthatjuk kizárólagos osztrák hatásnak; osztrák betelepítéssel is magyarázható. Ezek nemcsak új építészeti formát, de új és a magyartól idegen szokást is jelentettek a halotti szertartások végzésében²¹⁵ – s a szokásokat nehezebb átvenni, mint egy tetszetős épülettípust. Selmecbánya esetében V. Mencl felvetette, hogy a karnert a város osztrák telepeseivel lehet összefüggésbe hozni.²¹⁶

A kerek és centrális karnerek építése nem szűnt meg a román korról. Néhány emlék a gótika idejéből is ismert, de csak olyan helyekről, ahol Ausztria hatása erős volt: *Sopron*²¹⁷ (a Szent Mihály-templom melletti Szent Jakab-kápolna), *Szentmargita*²¹⁸ (Sopron m.; Sankt Margarethen, Ausztria; a plébániatemplom melletti karner), *Szokolca*²¹⁹ (Nyitra m.; Škalica, Csehszlovákia; a Szent Mihály-templom melletti Szent Anna-kápolna).

EMLÍTÉSŐL ISMERT KEREK TEMPLOMOK

A középkori Magyarország területén jóval több kerek templom állott, mint amennyit a rotundák különféle csoportjait tárgyalva elemeztünk. Igen sok olyan elpusztult templomról is van tudomásunk, melyek esetében csak a kerek forma bizonyos. Eredetük vagy eredeti rendeltetésük szempontjából igen nehéz, sőt sokszor lehetetlen őket csoportosítani. Ily módon ezek az emlékek ahhoz sem segítenek hozzá, hogy egy-egy részletkérdésben többet tudjunk meg a kerek templomokról. Számáranyukkal és térképre-vetítésükkel azonban világosan mutatják, hogy a kerek forma milyen gyakori volt Árpád-kori templomaink között, s hogy ez a típus valóban elterjedt az ország egész területén.

Néhány olyan rotundáról, mely falusi plébániatemplom lehetett s legvalószínűbben a közép-európai jellegű csoporthoz tartozott, régi feljegyzésekből van tudomásunk: *Esztergom*,²²⁰ *Markotabödöge*²²¹ (Győr-Sopron m.), *Nyírbátor*²²² (Szabolcs-Szatmár m.), *Pétervására*²²³ (Heves m.), *Szamosangyalos*²²⁴ (Szabolcs-Szatmár m.). Más templomok vagy romjaik mind a mai napig, de legkésőbb a múlt századig megmaradtak. A rájuk vonatkozó irodalom azonban éppen csak megemlíti őket, és így részleteiket nem ismerjük: *Mindszent*²²⁵ (Szepes m.; Bijacovce, Csehszlovákia), *Prakfalva*²²⁶ (Szepes m.; Prakovice, Csehszlovákia), *Sokoróalja*²²⁷ (Győr-Sopron m.), *Szászkézsd*²²⁸ (Nagy-Küküllő m.; Románia).

Ezenkívül²²⁹ meg kell említenünk néhány olyan emléket is, amelynek a legkorábbi periódusa – néhány kutató szerint – rotunda is lehetett, de amely feltételezések mindaddig nincsenek bizonyítva: *Deáki*²³⁰ (Deákmonostor, Pozsony m.; Deakovice, Csehszlovákia), *Dombegyháza*²³¹ (Csongrád m.), *Göncruszka*²³² (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), *Kissikátor*²³³ (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), *Meszlen*²³⁴ (Vas m.).

Az elpusztult magyarországi körtemplomokhoz kitűnő forrásul szolgál egyik korai helynévtípusunk is: Kerekegyháza. Ez a név a helység történetének jelentős részét rejt magában. Elmondja, hogy már az Árpád-korban egyházas hely volt, mivel -egyház, -egyháza összetételű helyneveink koraiak – s általában még a tatárjárás előtt keletkeztek. Azt is megtudjuk belőle, hogy milyen volt a falu templomának a formája. A templom eredeti rendeltetése is benne van az elnevezésben: középkori forrásainkban az egyház szó általában plébániát jelent. Kerekegyháza helyneveünk egyik-másik forrásban latin változatban is felbukkan: Rotunda Ecclesia – s az ecclesia is plébániát jelent ebben a korban. Az ilyen elnevezésű helységeknek nagy valószínűség szerint a közép-európai csoportba tartozó plébániatemploma volt.

A Kerekegyháza helynév sok középkori oklevélben előfordul, s azt mutatja, hogy szerte az országban a templomról neveztek el falvakat. (1. kép.) Arra is felfigyelhetünk, hogy az Alföldön sok hasonló nevű település volt. Az országnak ezt a részét már a tatárjárás is erősen tönkretette, majd a 150 éves török uralom idején nagy része pusztasággá változott, s éppen ezért e tájról kevés középkori épületről van tudomásunk. Ennek a területnek építészeti gazdagságát a Kerekegyháza helynevek nagy elterjedtsége mégis bizonyítja. Feltűnő, hogy Kerekegyháza településnevet a Felvidékről nemigen ismerünk. Ennek oka lehet az oklevelek adatok hiánya is.

A Kerekegyháza pusztanévként, dülönévként sok helyen megmaradt, s Bács-Kiskun megyében a mai napig is van *Kerekegyháza* nevű község, melynek feltehetően még a tatárjárás során elpusztult rotundáját az 1930-as évek ásatásai hozták felszínre.²³⁵ Rajta kívül még három más Kerekegyházáról is ismerünk kerek templomot. A Békés megyei *Fövenyes–Kerekegyházán*, Békéscsaba közelében, régészeti kutatás tárta fel az elpusztult falu körtemplomát.²³⁶ A Fejér megyei Zámoly község északi határában levő *Kerekszenttamáspusztán* a régi rotunda romjai még mindig magasan állanak.²³⁷ A Győr-Sopron megyei *Rábaszentmiklósnak* pedig, melynek plébániatemploma ma is fennáll, régebbi neve *Kerekszentmiklós* volt.²³⁸

Ezekkel együtt – az oklevelekben említett Kerekegyháza helynevek lokalizálásával – és az ismert hasonló dülő- és pusztanevek térképre-vevítésével tizenhét olyan települést sikerült meghatározni, ahol a helynevekből biztosak lehetünk, hogy a helység legelső plébániatemploma rotunda volt.

Ezek a helységek megyék szerinti csoportosításban a következők:

Baranya megye

Kerekegyháza:²³⁹ Mohácstól délre, a mai Nagynyárad és Majs között feküdt. Első okleveles említése: 1093.

Bács-Kiskun megye

Kerekegyháza (1.):²⁴⁰ Csak a megyét állapíthattuk meg, pontosabban nem sikerült lokalizálni. Első okleveles említése: 1462.

Kerekegyháza (2.):²⁴¹ Ókéske, Tizzasas, Tiszaug környékén feküdt. Nevét talán a Kiskunfélegyháza-hoz tartozó Kerekegyházapuszta őrzi. Első okleveles említése: 1470.

Kerekegyháza (3.):²⁴² A jelenlegi hasonló nevű község Kecskeméttől északnyugatra fekszik. Eredeti helye valamivel délebben lehetett, amit az ottani Kerekegyházapuszta neve is bizonyít. Szabó Kálmán találta meg hajdani rotundájának alapfalait.

Békés megye

Kerekegyháza (1.):²⁴³ Pusztanévként máig fentmaradt Békéscsabától délre, Újkigyóstól északra. Implom József ásta meg román kori kerek templomának az alapfalait. Első okleveles említése: 1336.

Kerekegyháza (2.):²⁴⁴ Valószínűleg Békéstől nyugatra feküdt. Első okleveles említése: 1403.

Bihar megye

Kerekegyháza (1.):²⁴⁵ Neve dülöként maradt meg Diószegtől nyugatra, a Beretyó jobb partján. Első okleveles említése: 1328.

Kerekegyháza (2.):²⁴⁶ A Fehér-Körös mellett, Nagyváradtól nyugatra feküdt. Tótkereki és Boldogasszonytelke néven is említik.

Fejér megye

Kerekszenttamás:²⁴⁷ Zámoly északi határában, a Zámoly – Gánt és a Csákvár – Csákberény utak kereszteződésénél feküdt, ahol templomának romjai ma is állnak. Első okleveles említése: 1231.

Győr megye

Kerekszentmiklós:²⁴⁸ A mai Rábaszentmiklós. Rotundája jelenleg is a falu templomaként szolgál.

Pest megye

Kerekegyháza:²⁴⁹ Gyáltól nyugatra feküdt. Első okleveles említése: 1323.

Somogy megye

Kerekszenttamás:²⁵⁰ Pusztanévként maradt meg Szeraszló mellett.

Rotunda Ecclesia:²⁵¹ A somogyi főesperesség plébániái között szerepelt a XIV. századi pápai tizedjegyzékekben. Pontosabb helyét nem ismerjük.

Szolnok megye

Kerekegyháza:²⁵² Kisújszállástól északnyugatra fekszik, ma Kenderes a neve. Oklevelekben Ker, Kerekháza és Kenderes néven is szerepel. Első okleveles említése: 1397.

Temes megye

Kerekegyháza (Rotunda Ecclesia):²⁵³ A Maros mellett, Németszentpétertől északra, a bezdini kolostor közelében feküdt. Első okleveles említése: 1332–1337 között.

Torda megye

Kerekegyháza:²⁵⁴ Torda város közelében, az Aranyos folyó bal partján feküdt. Első okleveles említése: 1279.

Vas megye

Kerekboldogasszonyfalva:²⁵⁵ Boldogasszonyfalvának is nevezték; ma Vasboldogasszony néven Egervár tőszomszédja. Első okleveles említése: 1354.

A fentiekben említett Kerekegyháza helynevek mellett még sok falunak lehetett hasonló neve, melyekről ma már nem tudunk, vagy melyeknek a helyét az oklevelek rövid és hiányos leírása alapján nem sikerült még megyék szerint sem meghatározni. Figyelemre méltó az is, hogy írásos forrásokban a Kerekegyházi családnév is gyakran előfordul. Az elkövetkező évek újabb forráskiadványai és a már ismert Kerekegyháza falvak templomainak megásása még sok új eredményt és az eddigieknél jóval gazdagabb anyagot tárhatnak fel.²⁵⁶

Valószínűnek látszik, hogy a Kerekegyháza falvak hivatalos neve eredetileg nem Kerekegyháza volt. Ezt a feltevést támasztja alá egy 1463-ból való oklevél szövege, melyben a mai Vasboldogasszonyról a következőket olvashatjuk: „Transitur ad ecclesiam Beate Marie virginis wigo Kerek Boldoghazzon Eghazara”²⁵⁷ – s a Vas megyei község például 1354-ben valóban mint „Villa Bodugazonfalua” fordult elő.²⁵⁸ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy nem minden falut neveztek Kerekegyházának, ahol rotunda volt a plébániatemplom. Eléggé bizonyítja ezt, hogy jelenleg negyvenhárom helyről ismerünk fennálló, kiásott vagy legalább korábbi forrásokban megemlített kerek templomot, míg ezekből a helységek közül csak négyet neveztek el a templom alakjáról. Sőt, például, a hajdani Kerekszentmiklós neve ma Rábaszentmiklós;²⁵⁹ a Fejér megyei Kerekszenttamást Szenttamás-

egyházának is nevezték;²⁶⁰ a Szolnok megyei Kerekegyháza Ker, Kerekháza neveken is előfordult oklevelekben, s mai neve Kenderes.²⁶¹ Olyan példák is vannak, hogy abban az esetben is, amikor a falu temploma rotunda volt, a helység nevének a templom valamely más tulajdonsága szolgált alapul (a helynév nem a kerek formát, hanem az egyház valamilyen más jellegzetességét őrizte meg). A Torda-Aranyos megyei Fejéregyházán például körtemplom romjai maradtak meg, de a falu a templom kő építőanyagának színéről kapta nevét.²⁶²

NÉGYKARÉJOS TEMPLOMOK

A négykaréjos templomok nem tartoznak szorosan a rotundák közé, de centrális alaprajzuk és kicsinyiségük miatt a korábbi kutatók azonos csoportba sorolták. Ez az oka annak, hogy itt mégis említést teszünk róluk, bár elsősorban különbözőségeikre szeretnénk rámutatni s arra, hogy az alaprajzilag igen hasonló négykaréjos templomok sem alkotnak egységes csoportot. Mind felépítésük, mind területük szerint több kisebb csoportba tartoznak, melyek között a kapcsolatok lazák és bizonytalanok.

Ezekben a centrális templomokban egy négyszögletes középtérhez négy oldalon egy-egy köríves karéj csatlakozik. A karéjok általában az épület egész tömegében jelentkeznek, bár az egyik típusnál az is előfordul, hogy a középrész magasán kiemelkedik az alacsonyabb apszisok közül. Magyarországon mindegyik változat csak a késői román korban, legkorábban a XII. század végén, de inkább a XIII. században jelent meg.

Az első csoportba két nyugat-dunántúli lanternás emlék, a *pápóci* (Vas m.) Szent Mihály-kápolna²⁶³ és a *jáki* (Vas m.) Szent Jakab-kápolna²⁶⁴ tartozik. (37., 63–65. kép.)

Mindkét emlék négykaréjos alaprajzú, s a karéjok a külső és belső teljes magasságában megmutatkoznak. Kétszintesek, emeleti részükhöz a nyugati karéj falába mélyített szűk lépcsőfeljárát vezet. Hangsúlyozott bélietes kapuzatuk a déli karéjból nyílik. Építőanyaguk — a kőből faragott részletek kivételével — téglá. Földszinti helyiségüket keresztboltozat fedi. A pápóci kápolnának az emeleti szintje is boltozott, sőt építészeti tagozatait tekintve gazdagabban kialakított tér, mint a földszinti rész. A jáki kápolna emeleti helyisége nincs boltozva, s alaprajzi metszetéből ítélve nem is tervezték boltozottnak.

Stíluskritikai alapon az látszik valószínűnek, hogy a pápóci kápolna épült korábban, feltehetően a XIII. század első negyedében²⁶⁵ — s az szolgált a jáki kápolnához például. A Szent Jakab-kápolna jelenleg ismert formájában feltehetően az apátsági templom harmadik építési szakaszában vagy közvetlenül az után, 1250–1260 között épülhetett²⁶⁶ — valamivel leegyszerűsítettebb formában, de a pápóci Szent Mihály-kápolnát véve példaképül.

Azt igen nehéz megállapítani, hogy mi lehetett a két kápolna eredeti rendeltetése. A jákiról Bogyay Tamás kutatásai alapján biztosnak tarthatjuk, hogy az apátsági templomhoz tartozó plébániatemplom volt,²⁶⁷ mivel a szerzetesek általában nem voltak feljogosítva ilyen funkciók végzésére. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a kisbényi (Biña) esetében is, mely az ottani premontrei prépostsági templom mellett áll.²⁶⁸

Plébánia-rendeltetése mellett még további magyarázatra szorul, hogy mi volt a kis kápolna kétszinteségének az oka. Erre a kérdésre egyelőre nem tudunk feleletet adni.

A pápóci Szent Mihály-kápolna — jelenlegi ismereteink szerint — nem egy nagyobb templom közvetlen közelében állt annak kápolnájaként, hanem északi karéjával egy emeletes „iskolaépület”-hez csatlakozott. Csányi Károly és Lux Géza felvetették: ez az iskola eredetileg prépostsági lak volt, a hozzáépült kápolna pedig a prépost magántemploma, melynek emeleti részét kizárólag ő, míg a földszinti részt a hívek is használhatták.²⁶⁹ A pápóci prépostság monográfusa, Bedy Vince, nem ért egyet ezzel az egyébként igen tetszetős, aacheni hagyományokat őrző elmélettel, melyet az is alátámaszthat, hogy az emeleti szint gazdagabb, bonyolultabb építészeti megoldású. Szerinte a kápolna a jákihoz hasonlóan egy nagyobb méretű templom mellett állott.²⁷⁰ A kérdésben ásatások megkezdéséig és az iskolaépület alapos átkutatásáig nehéz állást foglalni.

A négykaréjos templomok egy másik csoportját három későromán, feltehetően XIII. századi erdélyi emlék alkotja: *Gyergyószentmiklós*²⁷¹ (Csík m.; Gheorgheni, Románia), *Kézdíszentlélek*²⁷² (Perkőkápolna, Háromszék m.; Sanziene, Románia) és a *Székelyudvarhely* (Udvarhely m.; Odorhei, Románia) határában levő hajdani *Gyárosfalva* egyháza.²⁷³ (38., 66. kép.)

Ezek a kis templomok alaprajzukban és külső tömegükben nagyon hasonlítanak a dunántúli kápolnákhöz. Felépítésük azonban más, mindegyik egyszintes. Rendeltetésük is más volt, valószínűleg falusi plébániatemplomoknak épültek. Nem lehet véletlen, hogy ezek az erdélyi kis templomok minden hasonlóságuk ellenére is élesen elválnak a rokon dunántúli emlékektől. Szerkezeti és rendeltetésbeli különbség mutatja, hogy mintáikat is máshol kell keresnünk. Megemlíthetjük, hogy az Erdély déli határán álló *Guraszáda* (Hunyad m.; Gurasada, Románia) karéjos centrális egyháza bizánci szertartású templomnak épült a XIII. század végén.²⁷⁴ (39. kép.) Ez alaprajzilag igen hasonlít az erdélyi négykaréjos csoport emlékeihez, ha a felépítésben van is különbség. Guraszáda templomának négyszögletes középtere felett ugyanis kiemelkedő torony áll, ami a többi három kápolnánál hiányzik. E különbség ellenére sem lehetetlen, hogy az erdélyi templomokban a bizánci egyház hatását és Guraszáda templomához hasonló — feltehetően valachiai — előképek befolyását kell látnunk, még ha ezek pontos területi megoszlásáról ma még nincsenek is biztos adataink.

A XII. század végén, de legkésőbb a XIII. században még egy lóhere alaprajzú templomtípus jelent meg Magyarországon. Ennek egyetlen emléke a Szepes megyei *Haraszt* (Hrast nad Hornadom, Csehszlovákia) épült.²⁷⁵ (40., 67. kép.) Ez a templom alaprajzilag igen hasonló az előbb tárgyalt dunántúli és erdélyi emlékekhez, de felépítésében egészen más. Négyszögletes központi része erőteljes toronyként emelkedik ki, négy oldalához egy-egy alacsony, félköríves karéj csatlakozik. Ez az épületforma eredetében Ottó-kori nyugat-európai mintaképre megy vissza, de a Felvidékre valószínűleg a szomszédos Csehországból került. Ott Blatnán,²⁷⁶ Prágában (Jana-templom)²⁷⁷ és Resnovicon²⁷⁸ állottak hasonló felépítésű templomok a XII. században. Haraszt egyháza e csoport legkeletibb emléke lehet, s ez a forma Magyarországon sohasem vált általánossá.

A középkori Magyarország területén a román korban nagy számban épültek centrális egyházak: kerek plébániatemplomok, kápolnák, karnerek, karéjos templomok. Az eddigi szakirodalom nagyjából egységes csoportként kezelte ezeket az építményeket, noha sem formailag, sem eredetük szempontjából nem mondhatók egységességeknek.

Legnagyobb részük kerek hajójú plébániatemplom, s ezek egy jellegzetesen közép-európai építészeti körbe tartoznak. Első emlékeik már a X. század végén megjelenhettek Magyarországon, majd a XI. századtól egészen a tatárjárásig kimutatható továbbélésük. Sőt, néhány rotunda még 1242 után is épült. Eredetük Karoling- és Ottó-kori, bonyolultabb felépítésű, uralkodói centrális kápolnákra vezethető vissza, melyekből Közép-Európában a IX–X. században igen egyszerű építészeti forma alakult ki. Magyarországra a körtemplom, mint építészeti forma, de egyben mint uralkodói hatalmi szimbólum is, cseh, esetleg lengyel és morva területről került. A legkorábbi emlékek – az esztergomi, veszprémi és sárospataki rotundák – nemcsak formailag hasonlók ezekhez, hanem funkciójukban is: fejedelmi, illetve királyi kápolnákként épültek.

A XI. század közepétől a körtemplomok rendeltetése megváltozott: először valószínűleg a feudális urak kezdték másolni a királyi példákat, majd ez a típus a falusi plébániatemplomok kedvelt formájává vált. A kerek templomok mellett a hosszahajós egyházak még közismertebbek voltak, s a XI. század közepétől egyszerű falvak plébániáiként épültek. A két típus közül a körtemplom kőből vagy téglából épült; a rotundát fából vagy paticsból nem volt könnyű megépíteni. A korai falusi templomok még nagyon hasonlítottak a királyi egyházakra, valamint a cseh és lengyel emlékekre. Kerek hajójukhoz legtöbbször keleten félkör- vagy patkóíves szentély csatlakozott; általában tört kőből építették; átmérőjük nagyjából 6 és 7 m között ingadozott; bejáratuk a déli vagy délnyugati oldalra nyílt. A kerek templomforma a XI. század végére annyira általánossá válhatott, hogy kialakult belőle egy jellegzetes helynévtípus: Kerekgyháza, melynek első említését 1093-ból ismerjük Baranya megyéből.

A XII–XIII. században is nagy számban épültek rotundák. Egy részük megőrizte a korai templomok formai és méretbeli sajátosságait, míg más részükön ebben a korban olyan új vonások jelennek meg, melyek a hazai romanika általános fejlődéséből vezethetők le, s ezért helyi jellegűeknek mondhatók.

A köríves apszist nem egy esetben négyszögletes szentély váltotta fel; a szentély esetleg el is maradt, vagy a keleti falba mélyedő egyszerű, köríves fülkével pótolták. Néhány templom esetében a belső falat lapos fülkék sora tagolta. A XIII. században megjelent a nyugati tornyos rotunda is, melynél a templom térhatása csaknem

teljesen elvesztette centrális jellegét, mind jobban hasonlított a hosszahajós terekhez. Hasonló fejlődés ment végbe Cseh- és Lengyelországban is, de a hasonlóság a közép-európai építészeti fejlődés rokon tendenciáiból adódik, nem pedig különféle idegen hatásokból.

A XII–XIII. század jellegzetes alaprajzi és felépítési változásai mellett kisebb különbségek is megfigyelhetők. Ebben a későbbi időben a bejárat a déli fal helyett a nyugati oldalon helyezkedik el. Méretben is létrejönnek bizonyos változások; a 6–7 méteres átmérő maradt a leggyakoribb, de néhány templom méretben szokatlanul megnövekedett. Az építőanyag is változott; míg a korai emlékek legnagyobb része tört kőből épült, a XII. század második felétől a kváderes falrakás lesz a gyakori.

A rotundák virágkora a XI–XII. század lehetett. A XIII. század első felében már valószínűleg jóval kevesebb épült, a tatárjárás után uralomra kerülő gótika pedig teljesen megszüntette építésüket. Csupán az általános fejlődéstől elszigetelt területeken fordul elő 1242 után is egy-egy emlék.

Igen feltűnő, hogy bár a csoport időben Magyarországon jelent meg legkésőbb Közép-Európában, mégis itt épült eddigi ismereteink szerint a legtöbb rotunda. Cseh, lengyel és morva területen a számuk jelentősen kisebb. Okát ennek ma még nem tudjuk indokolni. A későbbi kutatások bebizonyíthatják, hogy azokon a területeken is, sőt a délszláv területeken is jóval több kerek templom állott a román korban, mint amennyiről ma tudomásunk van. Az sem lehetetlen, hogy ez a típus mint falusi templomforma a magyar építészetben vált kedvelté, míg a környező területeken a csoport uralkodói funkciót kifejező alkotásai a jellemzők, s a később épült kör alakú falusi templomok nem alkottak számbelileg döntő csoportot.

Magyarországon a közép-európai hatások mellett más összetevők is közrejátszottak a kerek és centrális templomok építésében. Az egyik ilyen hatás a bizánci egyházé lehetett, bár annak jelentőségét ma még nem ismerjük kellőképpen. Aposztolati bizánci hatású egyháza mellett a Kiszombor–Karcsa–Gerény csoportról csak homályosan sejtjük, hogy előképei valahol a bizánci területen rejlenek.

A gyulafehérvári székesegyház mellett álló kerek keresztelőkápolna eredete tisztázatlan. Ez a típus Európa más országaiban jól ismert, Magyarországon azonban csak ez az egyetlen emlék ismerős jelenleg. A veszprémi Szent György-kápolnának lehet előképe Nyugaton és Bizáncban is.

A később, csak a XII. század végén, a XIII. század első felében megjelenő karnerek csoportja kevésbé problematikus. Bizonyosan ausztriai hatásra épültek, s csak az ország nyugati peremén fordulnak elő. Lehet, hogy osztrák telepések hozták magukkal ezt a típust. Mivel külső formájukban nagyon hasonlítanak a közép-európai rotundákhoz, néhány dunántúli templomon is feltűnt részletformáik halvány nyoma (Kallósd, Környe).

Lehetséges, hogy a szentföldi lovagrendek, főként a templáriusok és a johanniták is építettek kerek vagy centrális templomokat a híres jeruzsálemi zarándoktemplom mintájára. Hasonló emlékeket Nyugat-Európa több országából, de főként Angliából, Franciaországból és Spanyolországból ismerünk. E rendek magyarországi templomai ma még alig ismertek; a későbbi kutatás ebben a kérdésben sok meglepetést hozhat. Egyelőre a karcasai rotunda az egyetlen, ahol a johanniták rendje birtokos volt.

Kérdéses, hogy a későbbi, XIII–XIV. századi sokszögletes kápolnák és templomok – mint a veszprémi Szent György-kápolna vagy a nyírbátori református templom mellett előkerült oktagonális templom²⁷⁹ – összefüggésbe hozhatók-e a rotundák egyik-másik csoportjával.

A rotundákon kívül kicsiny, karéjos, centrális templomok is megjelentek a középkori Magyarországon. Eredetük és kapcsolataik kérdése még nem tisztázott. Annyi biztos, hogy nem alkottak egységes csoportot, s feltűnésükben különféle építészeti hatások észlelhetők.

A kis kerek és centrális templomok nagy száma ellenére is ez a típus csak kicsiny részét jelenti a magyarországi román kori építészetnek. Problematikájuk mind társadalmi szempontból, mind építészeti igen bonyolult. Legjelentősebb csoportjuk arra mutat, hogy a magyarországi fejlődésben nagy szerepük volt a környező közép-európai országoknak. (Ezekben az államokban a hasonló gazdasági és társadalmi körülmények között létrejött keresztény művészet sok rokon vonást mutat.) Azonban Kelet – Bizánc – hatása is érvényesült.

A középkori Magyarország körtemplomairól szóló munkában végleges eredményről nem beszélhetünk, hiszen ahhoz sem a hazai, sem a nemzetközi tudományos vizsgálat elegendő s lezárt eredménnyel nem szolgál. Munkánk csak az első lépést jelenti egy majdani szintézis felé, de a kutatást segíti és eddig elért eredményeit összefoglalja.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	Acta Archaeologica Acad. Hung.
ActaHistArtHung	Acta Historiae Artium Acad. Hung.
Alba Regia	Alba Regia Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Arch. Ért.	Archaeológiai Értesítő
Arch. Közl.	Archaeológiai Közlemények
Biehn	Biehn, H., Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Zentralbaus bis zum Jahre 1500. Worms 1933
Bogyay 1940	Bogyay Tamás, A kallósi kerek templom. Dunántúli Szemle VII (1940)
Bogyay 1943	Bogyay Tamás, A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna. Szombathely 1943
Bogyay 1944	Bogyay Tamás, Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei. Sz (1944)
Borovszky	Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1896–1914
Borovszky, Hont	Hont vármegye. Bp. 1906
Borovszky, Pest	Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I–II. Bp. 1910–1911
Borovszky, Pozsony	Pozsony vármegye. Bp. 1900
Borovszky, Szatmár	Szatmár vármegye. Bp. 1908
Borovszky, Torontál	Torontál vármegye. Bp. 1911
Borovszky, Zemplén	Zemplén vármegye. Bp. 1900
Braunfels–Schnitzler	Braunfels, W.–Schnitzler, H., Karl der Grosse. III. Lebenswerk und Nachleben. Düsseldorf 1966
Braunfels–Schramm	Braunfels, W.–Schramm, P. E., Karl der Grosse. IV. Das Nachleben. Düsseldorf 1967
Bunyitay	Bunyitay Vince, A váradi püspökség története. I–III. Nagyvárad 1883–1884
Cibulka 1934	Cibulka, J., Václavova rotunda svatého víta. Svatováclavský Sborník I. Praha 1934
Cibulka 1958	Cibulka, J., Velkomaravsky Kostel v Modré a Velehradu. Praha 1958
Cibulka 1963	Cibulka, J., Le chiese della Grande Moravia, Santi Cyrillus e Methodius, Vita e opera. Praha 1963
Csánki	Csánki Dezső, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1913
Csányi–Lux	Csányi Károly–Lux Géza, A pápóci Szent Mihály kápolna. Technika (1942)
Csatkai	Csatkai Endre, Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956
Csemegi	Csemegi József, Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IV/3 (1960)
Dávid	Dávid, Katalin, Die Kirche von Kiszombor. ActaHistArtHung XVI (1970)
Divald	Divald Kornél, Szepes vármegye művészeti emlékei. 1–3. Bp. 1905–1906

Ebenhöch Ebenhöch Ferenc, Két románkori kerekgyházak nyoma Győr megyében. Arch. Közl. VIII

Entz Entz Géza, A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958

Entz—Gerő Entz Géza—Gerő László, A Balaton-környék műemlékei. Bp. 1958

Entz—Szalontai Entz Géza—Szalontai Barnabás, Nyírbátor. Bp. 1959

Fehér Fehér Ipoly, Győr megye és város egyetemes leírása. Bp. 1874

Fejér, Cod. Dipl. Fejér, Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 42 kötet. Buda 1829—1844

Fényes Fényes Elek, Magyarország geographiai szótára. I—II. Pest 1851

Foerk 1926 Foerk Ernő, Árpád-kori templomaink típusai. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye (1926)

Foerk 1929 Foerk Ernő, A magyar építőművészet rövid története. Kecskemét 1929

Forster Forster Gyula, Magyarország műemlékei. I—III. Bp. 1906—1913

Genthon 1951 Genthon István, Magyarország műemlékei. Bp. 1951

Genthon 1959—61 Genthon István, Magyarország művészeti emlékei. I. Bp. 1959, II. 1961

Gerecze Gerecze Péter, A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma (Forster II. Bp. 1906)

Gerevich Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938

Gönczy—Kogutovicz Gönczy Pál—Kogutovicz Manó, Magyarország megyéinek kéziatlasza. Bp. 1890

Grabar Grabar, A., Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. I. Paris 1946

Grodecki Grodecki, L., L'architecture ottonienne. Paris 1958 (Collection Henri Focillon)

Guth Guth, K., Ceské rotundy. Památky Archeologické XXXIV (1924—25)

Güntherová-Mayerová Güntherová-Mayerová, A., Romanske umeňie na Slovensku. Pamiatky a Muzea III (1954) 2

Györfly Györfly György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963

Gyürky Gyürky, Katalin H., Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1957 und ihre wissenschaftlichen Ergebnisse. ActaArchHung XV (1963)

Haiczl Haiczl Kálmán, A bényi prépostság temploma. Galánta 1937

Heitz Heitz, C., Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l'époque carolingienne. Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Etudes VIe section. Paris 1963

Henszlmann 1876 Henszlmann Imre, Magyarország ökeresztény, román és átmeneti stílus műemlékeinek rövid ismertetése. Bp. 1876

Henszlmann 1887 Henszlmann Imre, Honi műemlékeink hivatalos osztályozása. Arch. Ért. (1887)

Holl Holl, Imre, Mittelalterarcheologie in Ungarn (1946—64). ActaArchHung XXII (1970)

Ipolyi Ipolyi Arnold, Magyar műemlékek (Csallóköz műemlékei). Arch. Közl. (1859)

Jakó Jakó Zsigmond, Bihar vármegye a török pusztítás előtt. Bp. 1940

Jankovich Jankovich Miklós, Magyar szónemzés ötven példában. Pest 1812

Karácsonyi Karácsonyi János, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1901

Kleinbauer Kleinbauer, W. E., Charlemagne's Palace Chapel at Aachen and its Copies. Gesta IV (1965)

K. O. A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára. Kiadta Géresi Kálmán. I—V. Bp. 1882—1897

Koethe Koethe, L. H., Frühchristliche Nischen-Rundbauten. Marburg 1928

Kollerffy—Jekelfalussy Kollerffy Mihály—Jekelfalussy József, A magyar korona országainak helységnevtára. Bp. 1882

Koppány Koppány Tibor, A Balaton-felvidék románkori templomai. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei I (1963)

Kořán Kořán, I., Tradition des églises à plan central de Bohême. Mélanges offerts à René Crozet II. Poitiers 1966

Kováts J. István Kováts J. István, Magyar református templomok. I—II. Bp. 1942

Krautheimer 1950 Krautheimer, R., Sancta Maria Rotunda. Arte del primo millennio. Atti del II° convegno per lo studio dell'arte dell'alto medio evo, Università di Pavia, settembre 1950. Internationaler Kongress für Frühmittelalterforschung 2. Pavia 1950

Krautheimer 1965 Krautheimer, R., Early Christian and Byzantine Architecture. The Pelican History of Art. Penguin Books 1965

Kvartalnik Kvartalnik Architektury i Urbanistyki

Lehmann Lehmann, E., Der frühe deutsche Kirchenbau. Die Entwicklung seiner Raumordnung bis 1080. Berlin 1949

Lipszky Lipszky, Joannes de Szedlicska, Repertorium locorum, objectorum in XII. tabulis Mappae Regnorum Hungariae et Transsylvaniae. Buda 1808

Marasovič Marasovič, T., Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia. Actes du XIXe Congrès International d'Histoire de l'Art Paris 8—13, Septembre 1958. Paris 1959

Mencl 1937 Mencl, V., Stredoveká architektura na Slovensku. I. Praha—Prešov 1937

Mencl 1956 Mencl, V., Romanska architektura na Slovensku vo svetle novych vykopavok. Pamiatky a Muzea (1956) 2

Mencl 1959 Mencl, V., Architektura predromanských Čech. Umeňi 7 (1959)

Merhautová Merhautová, A., Les débuts de l'architecture du haut moyen âge en Bohême. Mélanges offerts à René Crozet I. Poitiers 1966

Mertens Mertens, J., Quelques édifices religieux à plan central découverts récemment en Belgique. Genava XI. 1963. Archaeologia Belgica 73. Brüssel 1963

MMűvéd. Magyar Műemlékvédelem Évkönyve

MNM Magyar Nemzeti Múzeum

MSi Magyar Sion, Esztergom (1863—1869)

Művéd. Műemlékvédelem

Művtört.Ért. Művészettörténeti Értesítő

OMF Országos Műemléki Felügyelőség

Orbán Orbán Balázs, A Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi és népismeri szempontból. I—V. Bp. 1868—1871

Ortvay Ortvay Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század végén (a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve). I—II. Bp. 1891—1892

Petranu Petranu, C., L'art roumain de Transylvanie. I. La Transylvanie. Bukarest 1938

Poulik Poulik, J., Dve velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Monumenta Archaeologica XII (1963)

Radocsay Radocsay Dénes, A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954

Rómer Rómer Flóris, Román és átmenetkorú építmények hazánk területén. Arch. Közl. (1875)

Rupp Rupp Jakob, Magyarország helyrajzi története, főtekintettel az egyházi intézetekre. I—III. Pest 1870—1876

Scherer Scherer Ferenc, Gyula város története. Gyula 1938

Schlosser Schlosser, J., Schriftquellen zur Geschichte der karolingischen Kunst. Wien 1892

Strzygowski 1918 Strzygowski, J., Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien 1918

Strzygowski 1923 Strzygowski, J., Origin of Christian Church Art. Oxford 1923

Strzygowski 1929 Strzygowski, J., Die Altslawische Kunst. Augsburg 1929

Swiechowski— Zachwatowicz	Swiechowski, Z.—Zachwatowicz, J., Do polowy XIII wieku. Dzieje budownictwa w Polsce. Warszawa 1964
Sz	Századok
Szabó Ferenc Szabó Kálmán	Szabó Ferenc, Borsod megye Árpád-kori templomai. Miskolc 1936 Szabó Kálmán, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938
Szabó László Szentpétery	Szabó László, Az Árpád-kori magyar építőművészet. Bp. 1913 Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923—1927, II. Bp. 1943
Szentpétery, Scriptores	Szentpétery, Imre, Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Árpadiarum gestarum. Bp. 1938
Szőnyi Vályi Vátásianu 1930	Szőnyi Ottó, Régi magyar templomok. Bp. 1933 Vályi András, Magyarországnak leírása. I—III. Buda 1796—1798 Vátásianu, V., Vechile biserici de piatra românești din Județul Hunedoara. Anuarul Comitiunii Monumentelor Istorice-Secția Pentru Transilvania. Cluj 1930
Vátásianu 1959	Vátásianu, V., Istoria artei feudale în țările Române. I. București 1959
Verbeek 1964	Verbeek, A., Zentralbauten in der Nachfolge der aachener Pfalzkapelle. Das erste Jahrtausend. Textband II. Düsseldorf 1964
Verbeek 1967	Verbeek, A., Die architektonische Nachfolge der aachener Pfalzkapelle. Braunsfels—Schramm IV. 1967
Vermeulen	Vermeulen, F. A., Handboek tot de Geschiednis der nederlandsche Boukunst. Gravenhagen 1929
Voit Wertner	Voit Pál, Heves megye műemlékei. I. Bp. 1969 Wertner Mór, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—II. Temesvár 1894
Zachwatowicz	Zachwatowicz, J., Polska architektura monumentalna w X i XI wieku. Kwartalnik VI (1961)
Zaloziecky	Zaloziecky, V., Die Burgkapelle in Horjany. Bauten und Bildwerke. Wien é. n.
Zaloziecky, Hradni	Zaloziecky, V., Hradni kaple v Horjanech. Památky Archeologicke XXXIV (1924—25)
Z.O.	A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I—XII. Bp. 1872—1931
Zurowska	Zurowska, K., L'origine du vocable de Notre-Dame dans les chapelles palatines des premiers Piast en Pologne. Mélanges offerts à René Crozet I. Poitiers 1966

*

Az egyes magyarországi templomoknál felsorolt irodalomban teljességre nem törekedtünk, csak a legfontosabb munkákat említjük meg. A Gerecze Péter- és Genthon István-féle műemlékjegyzékek adatait csak abban az esetben említjük, ha a bennük található információ más munkákban nem fordul elő. A kerek templomokról szóló legteljesebb összefoglalásokat — Dercsényi Dezső, A román kor művészete. A magyarországi művészet története. I. kötet. 4. kiadás. Bp. 1970, 13—98; H. Gyürky, Katalin, Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. ActaArchHung XV (1963) 341—408 — és saját munkáinkat — Romanskje rotundy na terenu sredniowiecznych Wegier. Kwartalnik XIII (1968) 81—100; Les rotondes de l'époque romane dans la Hongrie médiévale. Cahiers de Civilisation Médiévale XI (1968) 521—543; Round Churches of Mediaeval Hungary. The Acts of the XXII. International Congress of the History of Art, Budapest 1969 — csak akkor említjük meg, amikor egy-egy vélemény alap-

vetően fontos arra a csoportra vagy az egyes emlékre vonatkozóan. A gyakrabban idézett művek bibliográfiái adatait a *Rövidítésekben* adjuk; előfordulásuk esetében rövidítve jelezzük a lapszámra való utalással.

*

- ¹ Henszlmann 1876.
- ² Gerevich.
- ³ Dercsényi Dezső, A magyarországi művészet története. I. kötet. I. kiadás. Bp. 1956; 3. kiadás. Bp. 1964.
- ⁴ Gerecze.
- ⁵ Genthon 1951; Genthon 1959—61.
- ⁶ Magyarország Műemléki Topográfiája eddig megjelent kötetei: I. Esztergom műemlékei. I. rész. Bp. 1948; II. Győr-Sopron megye műemlékei. I. rész. I. kiadás. Bp. 1953; 2. kiadás. Bp. 1956; III. Nógrád megye műemlékei. I. rész. Bp. 1955; IV. Budapest műemlékei. I. rész. Bp. 1955; V. Pest megye műemlékei. I—II. rész. Bp. 1958; VI. Budapest műemlékei. II. rész. Bp. 1959; VII. Heves megye műemlékei. I. rész. Bp. 1969.
- ⁷ Mencl 1937.
- ⁸ Csemegi 323—352.
- ⁹ Gyürky 341—408.
- ¹⁰ Dercsényi Dezső, A román kor művészete. A magyarországi művészet története. I. Bp. 1970, 13—98. — E negyedik, átdolgozott kiadásban új rendszerezését adja a körtemplomoknak. (Mivel a kötet munkánk lezárása után jelent meg, alapos elemzésével nem foglalkozhattunk.)
- ¹¹ Esztergom, Isaszeg, Keszthely, Kislána, Környe, Letenye, Márkegyháza (Mezőtárkány határában), Nagykőrös (Homolytápuszta, Szörhalom, Ludaspuszta, Nyárkútrét), Sárospatak, Veszprém. — Néhány új leletről összefoglalóan: *Holl* 383—386.
- ¹² Monumenta Germaniae Historica. Poetarum Latinorum Medii Aevi I. Berlin 1881, 366—379. A vers címe: Karolus Magnus et Leo papa. Valószínűleg Hibernicus írta, akit sokan Dungalal azonosítanak (*Bullough, A., The Age of Charlemagne.* London 1965, 160).
- ^{12a} Az aacheni épületegyüttesre vonatkozó gazdag irodalomból csupán a legújabbak egy részét említjük meg, amelyek az előző irodalmat is tartalmazzák: *Bandmann, G., Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger.* Berlin 1951, 103—207; *uő., Die Vorbilder der aachener Pfalzkapelle. Braunsfels—Schnitzler* III. 424—462; *Boeckelman, W., Von den Ursprüngen der aachener Pfalzkapelle. Wallrach—Richartz Jahrbuch* XIX. 1957; *Kleinbauer* 2—11; *Kreusch, F., Kirche, Atrium und Portikus der aachener Pfalz. Braunsfels—Schnitzler* III. 463—533; *Lehmann, E., Die Architektur zur Zeit Karls des Grossen. Braunsfels—Schnitzler* III. 301—319; *Ramackers, J., Das Grab Karls des Grossen und die Frage nach dem Ursprung des aachener Oktogons. Historisches Jahrbuch* 75. 1956, 134.
- ¹³ Az utóbbi tizenöt év kutatásai, főként azok a tanulmányok, amelyek a Nagy Károly-évforduló körül jelentek meg, igen sok szempontból megváltoztatták azt a képet, amely az elmúlt száz évben alakult ki a császárról. Ennek összefoglalását és irodalmát adja: *Bullough, D. A., Review-article, Europae Pater: Charlemagne and his achievement in the light of recent scholarship. The English Historical Review* (1970) 334. sz. 59—105.
- ¹⁴ *Krautheimer, R., Carolingian revival of early Christian architecture. The Art Bulletin* XXIV/I (1942) 35—38; *Heitz* 151; *Schlosser* 25. No 97.
- ¹⁵ Az aacheni kápolna bizánci előképeiről szóló fontosabb munkák *Bandmann, Boeckelman* és *Kleinbauer* már említett művein kívül: *Beckwith, J., Byzantine influence on art at the court of Charlemagne. Braunsfels—Schnitzler* III. 288—300; *Fichtenau, H., The Carolingian Empire. The Age of Charlemagne.* New York—Evanston 1964, 47—79 (az eredeti német nyelvű művet — Das Karolingische Imperium — Peter Munz fordította angolra, gazdag irodalommal); *Swoboda, K. M., The Problem of the Iconography of Late Antique and Early Medieval Palaces. Journal of the Society of Architectural Historians* XX (1961) 87. kk.
- ¹⁶ *Ebersolt, J., Sanctuaires de Byzance. Paris* 1921, 46—49, 54—60; *Frolov, A., La dédicace de Constantinople dans la tradition byzantine. Rev. hist. des religions* CXXVII (1944) 102. kk.

- ¹⁷ Grabar 559–579; Krautheimer 1950, 21–27.
- ¹⁸ Grabar 257–258 — és az ott idézett irodalom.
- ¹⁹ Heitz 119; Caroli Magni Codex Diplomaticus Capitul... anno 810. Kiadta: Migne, Patrologia Latina XCVII. 328.
- ²⁰ Heitz 119–120; Tobler–Molinier, Itinera Hierosolymitana et Descriptiones Terrae Sanctae. Genève 1879, I. 301.
- ²¹ Heitz 119–120; Pélérines occidentaux en Terre Sainte: Charlemagne et Jérusalem c. fejezet.
- ²² Az aacheni kápolna követőiről összefoglalóan szól: Grodecki; Kleinbauer 2–11; Verbeek, A., Zentralbauten in der Nachfolge der aachener Pfalzkapelle. Das erste Jahrtausend. Düsseldorf 1964, Textband II., uő., Die architektonische Nachfolge der aachener Pfalzkapelle. Braunfels–Schramm IV. 113–156.
- ²³ Schlosser 37. No 138 — és a 16. jegyzetben említett művek.
- ²⁴ Tessier, G. (szerk.), Recueil des Actes de Charles II le Chauve. Paris 1952, II. 451. No 425 — és a 16. jegyzetben említett munkák.
- ²⁵ Bernard, H., Premières fouilles à Saint-Riquier. Braunfels–Schnitzler III. 369–373.
- ²⁶ Agt, H. van, Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christliche Archaeologie III. Karolingische und ottonische Kunst. Wiesbaden 1957, 179–192; Grodecki 168; Lehmann 27. kk.; Ozinga, M. D., De Romane Kerkelijke Bouwkunst. Amsterdam 1949, 64–65; Vermeulen I. 126–134; Weewe, J. J., De karolingische Kapiteln van het Boormalige Karels-Paleiste Nijmegen. Bulletin van den nederl. oudheid (1918) 70; uő., De Valkhofburcht te Nijmegen (1925); Weirich, D., Zur Baugeschichte der Zentralkirche auf dem Valkhof zu Nijmegen. Das Münster (1955) 177–178.
- ²⁷ Kleinbauer 5; Mayer, H., Neue Forschungen auf dem Domberg zu Bamberg. Deutsche Kunst und Denkmalpflege (1936) 196. kk.; Verbeek 1967, 117.
- ²⁸ Borchers, C., Bamberg's ehemalige Kaiserpfalz. Vorbild für die Goslarer Kaiserpfalz Heinrichs III. Zeitschrift des Vereins für Heimatkunde im Bistum Hildesheim XXX (1961) 13–24; Kleinbauer 5; Verbeek 1967, 118–119; Wolff, C., Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover, II. Regierungsbezirk Hildesheim 1. und 2. Stadt Goslar. Hannover 1901, 77. kk.
- ²⁹ Devliegher, L., De opgravingen in de Sint-Donaaskerk te Brügge. De Autotoerist 8 (1955) 1413. kk.; Firmin, Br., De Romaansche Bouwkunst in West-Vlaandren. 1940, 17–25; Grodecki 5. fejezet 101. jegyzet; Kleinbauer 1965, 4; Mansion, H., A propos de l'ancienne église St. Donatien à Bruges. Rev. Belge d'Arch. 8 (1938) 99–112; Mertens, J., De opgravingen in de Sint-Donaaskerk te Brügge. Strewen 9 (1955) 57. kk.; uő., The Church of Saint Donatien at Bruges. Kiadva: Ross, J. B., The Murder of Charles the Good, Count of Flandres, by Galbert de Bruges. New York 1960, 318. kk.; uő., Quelques édifices religieux à plan central découverts récemment en Belgique. Genava XI. 1963. Archeologia Belgica 73 (1963) 146. kk.; Verbeek 1967, 114–115.
- ³⁰ Mertens, J., De romaanse krocht en de oudere Sint-Pieterskerk te Leuven. Löwen 1958, 150. kk.; Verbeek 1967, 119–120.
- ³¹ Boniver, F., L'église Saint-Jean l'Évangéliste à Liège. Liège 1959; Grodecki 170; Hubert, J., La vie commune des clercs et archéologie. Miscellanea del Centro di Studi Medioevali III. La vita comune del clero nei secoli XI e XII, I. 1959. Settembre, Milano 1962, 96–97; Kleinbauer 4–5; Kurth, G., Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle. Brüssels 1905, I. 152. kk., 309, II. 40. kk.; Lahaye, L., Inventaire analytique des chartes de la collégiate de St. Jean l'Évangéliste à Liège I. 1921; Verbeek 1967, 115.
- ³² Grodecki 170; Kleinbauer 5; Mertens, J., De oudheidkundige opgravingen in de St. Lambertuskerk te Muizen. Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites II (1950) 113–195; uő., De oudheidkundige opgravingen in de St. Lambertuskerk te Muizen. Archeologia Belgica III (1950) 155. kk.
- ³³ Kleinbauer 3; Verbeek, A., Der alte Turm in Mettlach, seine Stellung in der ottonischen Baukunst des Rheinlands. Trierer Zeitschrift XII (1937) 65. kk.; uő., Ottonische und stauische Wandgliederung am Niederrhein. Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Vorträge des 1. Deutschen Kunsthistorikertags in Brühl 1948. Berlin 1950, 79; Verbeek 1967, 117.
- ³⁴ Giffen, A. E. van, Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek

te Amusfoort. 1930, 28; uő., De Groninger Sint Walburg. Tijdschrift voor Geschiednis LXXIV (1961) 330–342; Grodecki 169; Kleinbauer 4; Verbeek 1967, 118; Vermeulen 125. kk.

³⁵ Adamy, R.—Wagner, E., Die ehemalige frühromanische Zentralkirche des Stifts St. Peter zu Wimpfen im Tal. Darmstadt 1898; Biehn 10–11; Bührlen, R.—Arens, F., Die Kunstdenkmäler im Wimpfen am Neckar. Mainz 1958, 24; Christ, H., Romanische Kirchen in Schwaben und Neckar-Franken. Stuttgart 1925, I. 184; Dehio, G., Zwei romanische Zentralbauten. Zeitschrift für Geschichte der Architektur (1907) 45. kk.; Grodecki 176; Kleinbauer 5; Lehmann 128; Verbeek 1967, 118; Zeller, A., Die Stiftskirche St. Peter zu Wimpfen im Tal. Wimpfen 1903.

³⁶ Adler, F., Baugeschichtliche Forschungen in Deutschland. Berlin 1879; Biehn 22–28; Grodecki 171; uő., L'architecture de XIe siècle en Alsace et sur le Rhin moyen. L'Information d'histoire de l'art V (1960) 12; Jantzen, H., Ottonische Kunst. München 1947, 56–57; Kautzsch, Der romanische Kirchenbau im Elsass. Freiburg 1944, 61. kk., 138; Kleinbauer 5; Lehmann—Brockhaus, Schriftquellen zur Kunstgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts. Berlin 1938, I. 206. No. 1019; Verbeek 1967, 117–118.

³⁷ Grodecki 173; Humann, G., Der Westbau des Münsters zu Essen. Essen 1890; Kleinbauer 6; Zimmermann, W., Das Münster zu Essen. Essen 1956.

³⁸ Grodecki — V. fejezet 101. jegyzet — nem tartja idetartozónak. — Meersseman, G.—Firmin, Br., De Kerk van Torhout in het licht der jongste opgravingen. Handelingen van het Centrum voor archeologische Vorschungen II. Anvers 1942; Mertens 1950, 113–195 (l. a 32. jegyzetben).

³⁹ Csupán a pl. fontosabb Aachenhez kapcsolódó emlékek felsorolását adtuk. Olyan problémakörre, mint pl. a skandináviai rotundák és az aacheni palotakápolna, említésképpen sem volt módunkban kitérni. Erre vonatkozóan: Alnaes, E., Norwegian architecture throughout the ages. Oslo 1950; Biehn 40–44; Frölen, H. F., Nordens Befästa Rundkyrkor. Stockholm 1911; Rekvireras Hos Lars Frölen; Hildebrand, H., Rundkyrkorna. Sverige. Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift. Stockholm 1891–93; Laske, F., Die vier Rundkirchen auf Bornholm. Berlin 1902; Strzygowsky 1929, 69.

⁴⁰ Eitelberger, R. von Edelberg, Die mittelalterliche Kunstdenkmale Dalmatiens. Jahrbuch der K. K. Central-Kommission V. 1861, 160–165; Karaman, L., Iz kolijevska proslosti. Zagreb 1930; Krautheimer 1965, 222; Marasovič 117–121; Vassitch, M. M., Les monuments de l'architecture carolingienne en Dalmatie Septentrionale. Actes du Congrès d'Histoire de l'Art, Paris 1921. Paris 1924, II. 102–107. — A dalmáciai történelmi viszonyok ismerete és a templom története ezeken a műveken alapszik.

⁴¹ Marasovič 117–121.

⁴² Brnazi: Gunjaca, S., Starohrvatska crkva is krasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja. Starohrvatska Prosvjeta III/4 (1955) 82–132. — Mijovilovcu, Pridrazi mellett: Gunjaca, S., Rad Muzeja Hrvatski II. Starina V. G. 1951. Starohrvatska Prosvjeta II (1954) 12. kép. — Poljudu, Split mellett: Gunjaca, S., Cetvrta starohrvatska crkva. Starohrvatska Prosvjeta I (1952) 22. kép; Jackson, T. G., Dalmatia, the Quarnero and Istria. Oxford 1887, 73; Monneret de Villard, L'architecture romane in Dalmazia. Milano 1910, 25; Strzygowsky 1929, 151–152. — Kasic-Mastirine és Bribir kod Skradina: David 229, 43. jegyzet. — Pridraga kod Novigrada: Gunjaca, Starohrvatska Prosvjeta VIII–IX. — Zara, Szent Orsolya: Monneret de Villard 25–26; Strzygowsky 1929, 155. — Trogir: Gunjaca 1955, 82–132.

⁴³ Oslje, Szent Trojice, Ston mellett: Marasovič 119. — Alaprajza: Peristil II (1957) 89.

⁴⁴ Legteljesebb együttesükre: Zadnikar, M., Romanska arhitektura na Slovenskem. Ljubljana 1959, 264–292.

⁴⁵ Cibulka 1963, 86. kk.; Grivec, Fr., Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. 1960; Kořán 1057–1066; Kotrba, V., Cirkevni stavby Velké Moravy. Umeni XII (1964) 325. kk.; Merhautová 111–117; Poulik, J., The latest archaeological discoveries from the period of the Great Moravian Empire. Historica I. Praha (1959) 27. kk.; uő., Dve velkomoravské rotundy v Mículčicích. Monumenta Archaeologica XII. Praha (1963).

⁴⁶ Cibulka 1963, 86. kk.; Kořán 1057–1066; Merhautová 111–117.

⁴⁷ Összefoglalóan szól róla: Poulik 101–126; Cibulka 1958.

⁴⁸ A morva fejedelemségről, Cirill és Method missziójáról általában: Dvornik, Fr., Les légendes de Constantine et de Méthode vues di Byzance. Byzantinoslavica, Commissionnaire

Orbis, Imprimerie de l'État à Prague 1933; Encyclopaedia Britannica 1970, 6. 959, 15. 823–824; *Poulik*; *Vajay*, *Szabolcs de*, Der Eintritt des ungarischen Stämmbundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz 1968, 19–23.

⁴⁹ Szól róla: *Poulik* IV. fejezet 88–100. — Mások is írtak róla: *Kořán* 1057–1066; *Mencl* 1959, 331–353; *Merhautová* 111–117.

⁵⁰ Hasonló fülkés terekről általában: *Krautheimer, R.*, Introduction to an iconography of mediaeval architecture. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes V (1942) 1–33; *Krautheimer* 1965.

⁵¹ *Guth, K.*, České rotundy. Památky Archeologické XXXIV (1924–25) 115. kk.

⁵² *Cibulka* 1934.

⁵³ *Merhautová* 116.

⁵⁴ Uo. 111–117; *Poulik* 88–100.

⁵⁵ *Poulik* 93–96.

⁵⁶ *Chaloupecky, V.*, Prameny 10. století. Legendy Kristiánovy o svatém Václavu a svaté Ludmile. Svatováclavsky Sborník II/2 (1939) 7–455; *Ludvikovsky, J.*, Crescente fide, Gumpold a Kristián. Sborník praci Filosofické fakulty brněnské university 1955; *Pekar, J.*, Die Wenzels- und Ludmila Legenden und Echtheit Christians. Praha 1906, 102.

⁵⁷ *Borkovsky, J.*, O počátcích pražského hradu a o nejstarsim kostele v Praze. Praha 1949; *Kořán* 1058; *Merhautová* 111–117; *Poulik* 94–98. — Az ásatások részleteikben még nincsenek közzétéve.

⁵⁸ A cseh kutatás szerint Szent Kelemen tisztelete is a két görög testvér missziójára utal. A szent ereklyéit Chersonból hozták magukkal, és kultuszát terjesztették.

⁵⁹ *Guth* 113. kk.; uő., Praha, Budeč a Boleslav. Svatováclavsky Sborník I. 759. kk.; *Kořán* 1058; *Merhautová* 111–117; *Poulik* 98–100; *Richter, V.*, O stredoveké architektúre na Moráve. 31–32; uő., O ucelu československých rotund. Český Časopis Historický XLII (1936) 237.

⁶⁰ *Cibulka* 1934.

⁶¹ *Merhautová–Livorová*, Rotunda knizete Václava na Pražském hrade. Umeni XIII (1965) 88. kk.; *Merhautová* 115–116; *Poulik* 88–100.

⁶² *Kořán* 1058.

⁶³ Uo. 1059.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ *Grueber, B.*, Die Kunst des Mittelalters in Böhmen. 1874, 59; *Kořán* 1059; *Matejček, A.*, Nastenné malby znojemské rotundy Sv. Kateriny. Památky Archeologické XXVII (1915) 201–208; *Mencl* 1959, 331–353; *Votoček, O.*, Premislovská rotunda Svaté Kateriny ve Znojme. Zpravy památkové péče IX (1949) 101–104.

⁶⁶ *Renou, H.–Tomaszewski, A.*, Fouilles en Pologne. Cahiers de Civilisation Médiévale V/1 (1962) 63–64; *Szysko-Bohusz, A.*, Ruiny na Ostrowiu jeziora Lednucy. Prace Kom. Hist. Sztuki VII (1948); *Dalbor, W.*, Dwor ksiązecz z X w. na Ostrowie Lednickim. Slavia Antiqua VI (1957–59) 172–288; *Swiechowski–Zachwatowicz* 23–30; *Zachwatowicz* 101–131; *Zurowska* 159–167; *Weidhaas, H.*, Ein Denkmal karolingisch-wikingscher Baukunst im piastischen Kernland. Zeitschrift d. deutsch. Vereins f. Kunstwissenschaft VII (1940).

⁶⁷ *Swiechowski–Zachwatowicz* 23–30; *Zachwatowicz* 101–131; *Zurowska* 159–167. ⁶⁸ *Swiechowski–Zachwatowicz* 23–30; *Žaki, A.*, Wczesnopiastowskie budowle Przemysla i problem ich konserwacji. Ochrona Zabytkow XIV (1961) 38. kk.; *Zurowska* 159–167.

⁶⁹ *Hawrot, J.*, Wawel wczesnosredniowieczny. Kwartalnik IV (1959) 125. kk.; *Mole, W.*, Novy poglad nageneg rotundy Sw Feliksa i Adaukta na Wawelu. Przeglad Histor. Sztuki III (1932) 23–30; *Szysko-Bohusz, A.*, Rotunda swietych Feliksa i Adaukta (N. D. Marii) na Wawelu. Roczn. Krak. XVIII (1918) 69. kk.; uő., La rotonde des Saints Felix et Adaukte ou de la Vierge sur le Wawel. Actes du Congrès d'Histoire de l'Art, Paris 1921. Paris 1924, II. 158–167; uő., Wawel Sredniowieczny. Roczn. Krak. XXIII (1932); *Swiechowski–Zachwatowicz* 23–30; *Zachwatowicz* 101–131; *Zurowska* 159–167.

⁷⁰ *Zurowska* 159–167.

⁷¹ Uo.

⁷² A lengyel történelmi kapcsolatról: Encyclopaedia Britannica 1970, 18. 114; *Zurowska*

164–166; *Woiciechowski, Z.*, Z dziejów posmiertnych Bolesława Chrobrego. Zycie i Mysl (1951) 476–477.

⁷³ *Vajay Szabolcs*, Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai I. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967, 64–65.

⁷⁴ *Nagy Emese*, Esztergom. Burg. Arch. Ért. XCIV (1967) 231–232; uő., Előzetes jelentés az 1964–1967. évi esztergomi várfeltárásokról. Arch. Ért. (1968) 102–109. — A kápolna formájáról és méreteiről Nagy Emese 1970. április 2-án hozzám írt levele tudósított. Az ásatások eredményeit még nem tette közzé.

⁷⁵ Vö.: *Knauz, Nándor*, Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Strigoni 1882, 185.

⁷⁶ *Höman Bálint*, Magyar történet. I. Bp. 1941, 171–174. — Szent Adalbertől és 995. évi utazásáról bővebben: *Dvornik, Fr.*, The Making of Central and Eastern Europe. London 1949, 95–135 (bő irodalommal).

⁷⁷ A Slavnik-házból származó Adalbert a prágai Szent Vid-templom mellett ismerhette a Nyugat centrális templomait is. Cosmas krónikájából tudjuk — Chronika, I. 28. fejezet, II. 50 —, hogy a püspök húsvét ünnepe alkalmával meglátogatta II. Ottó császárt Aachenben. Részt vett a kápolnában tartott nagymisén, sőt a szertartás részeként ő helyezte a császári koronát az uralkodó fejére, mely tisztesség egyébként egyedül az érsek kiváltsága volt. E napon a császár Adalbertnek gyönt meg, s azokat az öltözékeket, melyeket a misén viselt, Prága püspökének adományozta. Cosmas idejében ezek az öltözékek megvoltak a prágai katedrális kincstárában. — *Dvornik* fentebb i. m. 120–121. old. rámutat, hogy Adalbert II. Ottót nem látogathatta meg Aachenben (noha a császárral Veronában találkozott), de a krónikás feljegyzését mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. A püspök minden valószínűség szerint III. Ottót látogatta meg Aachenben; s mivel látogatása húsvétra esett, így az 992-ben történhetett. A császár csupán ez évben és 995-ben töltötte a húsvéti ünnepeket aacheni rezidenciájában. 992-ben Adalbert Rómából Prágába utazott, ami csak alátámasztja annak a lehetőségét, hogy aacheni látogatása is ekkor történt. Ez év márciusában (992-ben húsvét vasárnapja március 27-re esett) egy igen jelentős zsinatot is tartottak Aachenben, melyen a német és francia püspökök fontos határozatokat hoztak a francia király, Capeting Hugó és püspökei ellen. Adalbertnek Rómában hallania kellett erről a zsinatról, s feltehetően Prágába visszatéréseben részt is vett rajta, ahol a császár egészen természetesen tüntethette ki nagyrabecsülésével az ifjú püspököt, hogy ezzel saját helyzetét is megerősítse Csehországban. (A püspököt az Ottókhöz és a bajor hercegi házhoz rokoni szálak is kötötték; nagyanyja II. Henrik király leánya volt.) — Adalbert figyelmét Aachenben semmiképpen sem kerülhette ki a nevezetes 16 szögletes kápolna, melyről már a korábbiakban is hallania kellett. Az sem teljesen valószínűtlen, hogy Prága templomán keresztül Adalbert püspök magára az aacheni palotakápolnára is gondolt s annak erejét is átérzte. Fontos lehetett számára a kerek templom formája, mert alakját egy kis rotunda előtt látjuk térdepelni a XII. század végén készült gniesznoi bronzkapu egyik tábláján: *Furmankiewicz, C.*, La porte de bronze de la cathédrale de Gniezno. 1921; *Dobrzyniecki, T.*, Die Bronzetür von Gniezno. 1954, 21, 34. ábra; *Goldschmidt, A.*, Bronzetüren von Nowgorod und Gnesnen. Marburg 1932.

⁷⁸ Teljes belső hosszúsága 8,50 m. — *Erdei Ferenc–Koppány Tibor*, A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. Művéd. IV/3 (1960) 141–143; *Gutheil Jenő*, A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. Művéd. IV/3 (1960) 136–137; *H. Gyürky Katalin*, A veszprémi Szent György-egyház és konzerválása. Művéd. IV/3 (1960) 139–140; *Gyürky* 341–408; *Holl* 383–386; *Koppány* 108–109.

⁷⁹ *Legenda S. Stephani*, Regis maior. *Szentpétery*, Scriptores 385.

⁸⁰ *Szentpétery Imre*, Szent István király oklevelei. Szent István Emlékkönyv. II. Bp. 1938, 184.

⁸¹ Györfy György szóbeli közlése.

⁸² 1968–1970 között Tóth Sándor nagyobb méretű régészeti kutatáshoz kezdett a veszprémi székesegyházban és közvetlen környékén (1970. március 7-én kelt levele szerint). — Noha ezek a kutatások ma még korántsem fejeződtek be, az eddigi leletekből valószínűnek látszik, hogy a székesegyház jelenlegi épülete nem lehetett azonos az 1002-ből való oklevélben említett templommal. Építése annál feltétlenül később, legkorábban az 1020-as években kezdődhetett el; az sem lehetetlen, hogy az 1040-es években, már az István király halálát követő időszakban épült. Tóth Sándor véleménye szerint az a tény, hogy a rotunda a jelenlegi székesegyháznál

korábbi épület, még semmiképpen sem jelenti azt, hogy a X. század végéről valónak kellene tartani. A veszprémi püspökség fennállásáról beszélő korábbi adatok hitelességét ő sem vitatja. Azonban feltételezi, hogy a jelenlegi székesegyház előtt, és minden valószínűség szerint annak a helyén, már a XI. század első negyede előtt is állott egy templom, mely régebbi is lehetett, mint a püspökségre vonatkozó legkorábbi dokumentumok. Lehetséges, hogy ennek az egyháznak a tájolása eltért a jelenlegi székesegyházétól, s talán éppen a pontosan kelet-nyugati irányban fekvő rotunda tájolásával egyezett meg. Ha mindez bebizonyosodik, akkor a rotunda ehhez a korábbi székesegyházhoz tartozott, annak kápolnájaként épült, s nem volt annál korábbi önálló egyház. — Mindezekben az igen elgondolkodtató és érdekes kérdésekben a veszprémi kutatások teljes befejezése s az eredmények közzététele előtt nem foglalhatunk állást, de a probléma bonyolultságára és az ellentmondásokra röviden utalnunk kellett.

⁸³ *Szentpétery*, *Scriptores* 453—454.

⁸⁴ Arról, hogy Szent György fejedelmét a veszprémi Szent György-kápolnában őrizték, csak későbbi, XIV—XV. századi adataink vannak. Tóth Sándor legújabb kutatásai alapján igen valószínűnek tartja, hogy az ereklyét kezdettől fogva Veszprémben őrizték. A székesegyház két XI. századi periódusa (I. a 82. jegyzet) között megfigyelt különbözőség alapján arra gondol, hogy a kerek kápolna egyenesen a fontos ereklye számára épült 1018-ban vagy közvetlenül utána. Ez volt az a funkció, amiért a rotundát később is megtartották, sőt hozzákapcsolták a székesegyházhoz is. A kerek templom érintkezett a második székesegyház északi oldalának egy pontjával. A helyére épített nyolcszögletes kápolna pedig valószínűleg teljes déli oldalával egybeépült a katedrálissal. Tóth Sándor feltételezi, hogy ez utóbbi oktagonális kápolna kétszintes volt. Sőt, azt sem tartja lehetetlennek, hogy már a korábbi rotunda is az volt. — Azt, hogy a veszprémi Szent György-egyház eredetileg a székesegyház melletti kápolnáknak épült, már Bogyay Tamás is felvetette: *Bogyay, Thomas von, Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Methodon und Möglicheiten ihrer Lokalisierung, Nachtrag. Südost Forschungen XIX (1960) 69—70.* — Azt, hogy a kápolna valóban az első székesegyház kápolnájaként épült-e vagy annál korábban, a kutatások teljes befejezéséig nem dönthetjük el bizonyosan. Megjegyzendő: az a tény, hogy a Szent György-ereklyét 1018-tól benne őrizték, még nem mond ellent korábbi fennállásának.

⁸⁵ A Szakolcán (Škalica) és Bácszentantal közelében álló kerek templomnak — s talán még más rotundának — védőszentje ugyancsak Szent György volt. Nem lehetetlen, hogy ezeknek a templomoknak az építését közvetlenül a nevezetes ereklyét őrző kápolna, a veszprémi Szent György-templom kerek formája befolyásolta.

⁸⁶ *Gyürky* 341—408. old. alapján.

⁸⁷ Belső hosszúsága 9,70 m, az apszis sugara 1,60 m, falvastagsága 1,10 m. — *Molnár Vera*, A sárospataki rotundáról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged 1966—67, 153—158; uő., O rotundzie w Sárospatak. *Kwartalnik XIII/2 (1968) 137—141.*

⁸⁸ Sárospatak a XII—XIII. század fordulóján városi rangra emelkedett, lakói vallón telepések voltak: *Fejér*, *Cođ. Dipl. V/1. 181.* — Szörványos leletek — *Molnár Vera*, A sárospataki rotundáról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1966—67, 154; uő., Beszámoló a sárospataki r. k. templom 1964—65. évi ásatásairól. *Művéd. X/4 (1966) 228—229; Gervers-Molnár Veronika*, A sárospataki r. k. templom 1964—65. évi ásatásáról. *MMűvéd. (1969—1970)* — mellett a városi rangra emelés is indokolja nagyobb léptékű plébániatemplom szükségességének és építésének feltételezését.

⁸⁹ Lehetséges, hogy amikor 1770-ben Jabroczkai Pál, egykori jezsuita főnök és pataki parochus lelkész, a templom sekrestyéjéről tesz említést, a rotunda maradványairól szól: „... a régi sekrestye romjai vagy alapjai ... még most is kilátszanak a földből a szentély déli oldalán.” *Szombathi János*, A sárospataki főiskola története. Magyarra fordította Gulyás József. A fordítást átvizsgálta, javította és jegyzetekkel ellátta Szinyei Gerzson. Sárospatak 1919, 58—59.

⁹⁰ *Jankovich Miklós*, Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei. XIX. Bp. 1959, 73.

⁹¹ *Anonymus* így ír Sárospatakról: „Azonban András király Ketel utódaitól cserébe megszerezte azt a helyet, még pedig két ok miatt: először, mert a királyoknak alkalmas volt vadászati céljára, másodsor meg, mert szeretett azokon a tájakon lakni a felesége. Tudniillik ez, mivel az orosz vezér leánya volt, ott közelebb lehetett a szülőföldjéhez, azonkívül pedig félt

a német császár jöttétől is, hogy majd Péter király vérenek megbosszulása végett betör Magyarországra...” *Gesta Hungarorum. Pais Dezső fordítása. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györfly György. Bp. 1958, 109.*

⁹² A sárospataki vár első okleveles említéséről: *Détshy Mihály*, Hol állt a középkori sárospataki vár? *Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. Miskolc 1966, 179.*

⁹³ A sárospataki vár körül folyó ásatásokat 1962—63-ban Kovalovszky Júlia, 1963—65 között Molnár Vera vezette.

⁹⁴ Fejtegetéseink mellett meg kell jegyeznünk, hogy Détshy Mihály az előbb említett okleveles adatok alapján jutott arra a következtetésre, hogy a XIII. századtól kezdődően gyakran emlegetett pataki vár nem lehet azonos a jelenlegi várral. Véleménye szerint a korai vár nem Patakon, hanem a Sátoraljaújhely határában levő Várhegyen állott, s az írásos emlékek váltakozva hol Patak, hol Újhely váráként emlegetik. Ez a feltételezés és a felsorolt oklevelek bizonyossága igen elgondolkodtató, s a vár korai helyének meghatározásában döntő. Addig azonban, míg az ásatások be nem fejeződnek, végleges állásfoglalásról nem igen lehet szó. Azt Détshy Mihály sem tagadja, hogy a XIII. század közepe előtt Patak városában királyi lakóhely állott volna. Sőt, azt sem tartja lehetetlennek, hogy az a királyi udvarház a XII. századi rotunda közelében keresendő. — *Détshy Mihály*, Mikor épült a sárospataki Vöröstorony. *Magyar Nemzet (1970) nov. 7. és dec. 13; uő., Sárospatak. Bp. 1970, 38—39.*

⁹⁵ *Détshy Mihály*, Hol állt a középkori sárospataki vár? Bp. 1966, 184.

⁹⁶ *Ruttkay, A.*, Predrománská rotunda pri Ducovom. *Vlastivedný Časopis XIX/2 (1970) 84—87.* — Belső átmérője 7,25 m, teljes hossza 11 m. Építőanyaga feltehetően tórtkő. A rotunda a Pöstyén és Vágújhely közötti területen, 240 m tengerszint feletti magasságban állt, s domináló helyet foglalt el a Vág völgyében. A Vág közeli holtága arra utal, hogy a templom eredetileg közvetlenül a folyó átkelőhelyénél épülhetett.

⁹⁷ Ásatója, Ruttkay, a templom építési idejét a X. század végében határozta meg, mert a XI. századi érmék a temetőnek a rotundától távolabb eső sírjaiból kerültek elő; közvetlenül a templom melletti sírok kutatása egyelőre még nem történt meg. — Mi meggyőzőbbnek érezzük a XI. századi építést, hiszen a Felvidéken a X. században nem sok keresztény egyház épülhetett. A nemrég keresztényé lett magyarok ekkorra nem népesíthették be ezt a területet, s egy köből épült szláv templomnak pedig jóval korábban, még honfoglalás előttinek kellene lennie.

⁹⁸ Ruttkay szerint a rotunda legkésőbb a XI. század második felétől több falu plébániatemplomául szolgált, de eredeti rendeltetése nem az volt. (A másféle rendeltetést nem elemzi.)

⁹⁹ A XIV. század második és a XV. század első felében a templom közelében nagy, téglalap alaprajzú gazdasági épületek állottak. A temető egy részére pedig ideiglenesen faépületeket építettek, amelyeket tűz pusztított el. A tűzben a rotunda is elpusztult. A rétegtani vizsgálatok tanúsága szerint a XVI. században a felszínen már falcsontjai sem látszottak.

¹⁰⁰ L. a 113—114. jegyzet.

¹⁰¹ L. a 108. jegyzet.

¹⁰² L. a 144. jegyzet.

¹⁰³ *Giulio Turco* alaprajza. No 108 (Balatonszentgyörggyel együtt); eredetije Bécsben, a Kriegerarchivban. Fénymásolata: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (negatív No 5333).

¹⁰⁴ *Gyürky* 364—365. old. hivatkozik Henszlmann cikkére: *Arch. Közl. VIII (1871) 1* — amely helyesen: VIII (1870) 19.

¹⁰⁵ A hajó belső átmérője 5,50 m, az apszis sugara 1,70 m, teljes hosszúsága 11,80 m, a hajó falvastagsága 1 m, a szentély falvastagsága 0,90 m. Építőanyaga feltehetően kő. Implom József ásatása során került elő 1934-ben. — *Scherer* 34—35; *Bogyay* 1944, 488.

¹⁰⁶ *Implom József*, A városi múzeum ásatásai. Békésmegyei Hírlap (1934) július 26; Békés (1934) július 26., 29; levele: 1963. január 19. — Sajnos, a második világháborúban Implom József feljegyzései a múzeumi anyag jelentős részével együtt megsemmisültek. Ezért ma már nem lehet pontosan megállapítani, hogy melyik királyaink érméi kerültek elő a sírokból.

¹⁰⁷ A hajó belső átmérője 6,30 m, belső hosszúsága 10,10 m, a keleti apszis sugara 2 m, az északi és déli apszis sugara 2,10 m. Védőszentje Szent Miklós. — *Fehér* 485, 575; *Gerevich* 27, 32; *Henszlmann* 1876, 133—135; *Kozák Károly*, Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. *Arrabona* 5 (1963) 173—179; *Ráth Károly*, A rába-szent-miklósi egyház.

Arch. Köz. VIII (1870) 53–55; Szabó László 324–325; Szigeti Béla, Részletek Rábaszentmiklós történetéből. Kézirat. (Ó 1961 nyaráig Árpáson volt káplán. Tóth Melinda hívta fel rá figyelmemet.)

¹⁰⁸ A hajó átmérője 8 m, teljes belső hosszúsága 9,70 m, falvastagsága 0,70 m. Védőszentje Szent Lőrinc. Sági Károly ásatásai nyomán került elő. — Holl 384; Koppány Tibor—Péczy Piroska—Sági Károly, Keszthely. Bp. 1962, 75; Koppány 95–96.

¹⁰⁹ A hajó belső átmérője 4,90 m, teljes belső hossza 8 m, a szentély belső sugara 1,70 m, a hajó falvastagsága 1 m, a szentély falvastagsága 0,90 m. 1964-ben Parádi Nándor ásatása során került elő. — Holl 383–384; Parádi Nándor, Letenye. Arch. Ért. (1965) 245; levele: 1970. március 8. (A templomról írt részletes tanulmánya — A letenye—szentkeresztidombi kerek templom feltárása — a Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyvében jelenik meg.)

¹¹⁰ A rotundát 1872-ben Henszlmann Imre tárta fel. A hajó átmérője 6,54 m, az apszis sugara 1,74 m, a hajó falvastagsága 1,26 m, a szentély falvastagsága 0,96 m. — Gerevich 33; Henszlmann, Jelentés az 1872. április 19-én megkezdett és május 7-én befejezett régészeti utazásokról és a Bács vidékén tett ásatások eredményéről. Arch. Ért. VII (1872) 92–94; Henszlmann 1876, 142.

¹¹¹ A hajó átmérője 6,20 m, a szentély sugara 1,60 m, belső hosszúsága 7,75 m, falvastagsága 0,80 m. — Gerevich 33; Kováts J. István 212; Leszih Andor, A szalonai templomban árpád-kori falfestményeket fedeztek föl. Magyarság (1922) 6, 8, 10. sz.; Myskovszky Viktor, Néhány felsővidéki műemlék. Arch.Ért. (1901) 392–395; Radocsay 212; Szabó Ferenc 28–45.

¹¹² A hajó átmérője 7,36 m, az apszis sugara 1,90 m, belső hossza 9,75 m, a hajó falvastagsága 1,90 m, az apszis falvastagsága 1,65 m. — Békefi Remig, A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907, 78; Gerevich 33; Henszlmann Imre, Római gátak Fejér megyében. Arch. Ért. IX (1875) 75–76; Henszlmann 1876, 143; Koppány 101–102; Römer 39; Szabó László 350; Ybl Ervin, Ybl Miklós. Bp. 1956, 28.

¹¹³ A hajó átmérője 7,20 m, az eredeti rotunda teljes belső hossza 11 m, falvastagsága 1 m, a nyugati bővítés átmérője 6 m, a nyugati bővítés falvastagsága 1,10 m. Pámer Nóra ásatásai során került elő 1962–63-ban. A temető egy részét Szabó János tárta föl. — Csányi Károly—Lux Géza, Nána vár romjai. Technika (1941) 81–85; Gerő László, Magyar várak. Bp. 1968, 213; Pámer Nóra levele: 1970. április 10; Pámer Nóra, A kisházi vár feltárása. MMűv. V (1967–68). Bp. 1970, 295–313; Voit 68, 72.

¹¹⁴ Anjou-kori Okmánytár II. 232 (Egyházasnána).

¹¹⁵ A hajó átmérője 6 m, a szentély sugara 1,40 m, teljes belső hossza 8,20 m, a hajó falvastagsága 1,40 m, az apszis falvastagsága 0,90 m. A hosszahajó kb. 1440-ben épült; kibővítése: 1713. — Csatkai 532; Radocsay 146; Tóth Melinda levele: 1970. április 7 (a templom freskóiról és építőanyagáról). — Levárdy Ferenc véleménye szerint (lektori jelentés, 1970. november) Hidegség esetében a külső derékszögű falazás feltehetően nem gótikus ráfalazás, a falszövet inkább egyidejűséget mutat.

¹¹⁶ A hajó átmérője 5,70 m, belső hosszúsága 7,85 m, a hajó falvastagsága 1,45 m, az apszis falvastagsága 1,20 m. — Gerevich 33; Guth 164; Güntherová-Mayerová 49–55; Mencl 1937, 144; Mencl 1956, 74–81.

¹¹⁷ Güntherová-Mayerová 49–55; Mencl 1937, 355; Pirhalla Márton, A szepesi prépostság vázlatos története kezdettől a püspökség felállításáig. Lőcse 1899, 18–19; Rupp II. 231; Valter Ilona levele: 1962. október 11.

¹¹⁸ A hajó átmérője 10,80 m, az apszis sugara 1,80 m, belső hosszúsága 12,40 m, falvastagsága 0,90 m. Balanyi Béla ásatásai során került elő az 1950-es években. Levele: 1962. december 8.

¹¹⁹ A hajó átmérője 3,80 m, belső hosszúsága 7 m, falvastagsága 1,05 m. — Entz—Gerő 24; Koppány 94; Ráth Károly, A rába-szent-miklósi egyház. 1870, 53; Römer 49–50; Römer-hagyaték XVII/B, K 417/51, XVII/396/7. OMF Könyvtára; Römer-jegyzőkönyv I. 101, III. 52. OMF Könyvtára, 899/I. III.

¹²⁰ A hajó átmérője 6 m, belső hossza 8,50 m, a hajó falvastagsága 0,90 m, az apszis falvastagsága 1,25 m. Védőszentje Szent Kereszt. A templomnak vannak gótikus részletei; bővítése 1760–1780 körüli. — Borovszky, Pozsony 76; Ipolyi Arnold, A deákmonostori XIII. századi román bazilika. Pest 1860, 115; Mencl 1937, 351–352.

¹²¹ A hajó átmérője 5,50 m, az apszis sugara 1,55 m, belső hosszúsága 6,85 m, a hajó falvastagsága 1,25 m, az apszis falvastagsága 1 m. Átépitve a XIV–XV. században. — Entz Géza, A középkori Magyarország művészete. Bp. 1959, 15; uő., Die Baukunst Transilvaniens im 11–13. Jahrhundert. I–II. ActaHistArtHung XIV (1968) 42, 127; Gyürky 360; Kováts J. István 212; Kövály László, Erdély építészeti emlékei. Pest 1866, 2. kiadás, 23; Vtášianu 1959, 58.

¹²² A hajó átmérője 5 m, az apszis sugara 1 m, belső hosszúsága 7,30 m, a hajó falvastagsága 1,50 m, az apszis falvastagsága 0,50 m. Eredeti védőszentje Szent Miklós; a XVIII. században Szent Anna tiszteletére szentelték fel. — Bogay 1940, 267–277; Szentpétery I. 116, 183.

¹²³ A hajó átmérője 6,60 m, az apszis sugara 1,25 m, a belső hosszúsága 8,70 m, a hajó falvastagsága 1 m, az apszis falvastagsága 1,15 m. Védőszentje Szent Miklós. Freskóit a XIV. században Aquila János egyik tanítványa, az ún. Nagytótlaki Mester festette. Harangtornyát a XVIII–XIX. század fordulóján építették. Apszisának alapfalait Marijan Zadnikar tárta fel 1956-ban. — Gerevich 33; Henszlmann 1876, 133; Radocsay 187; Stele, F., Umjetnost v Slovenski krajini. Slovenska krajina. Beltinci 1935, 22; uő., Monumenta artis Slovenicae. I. Srednjeveško stensko slikarstvo. Ljubljana 1935, 1, 13, 25, 29; uő., Cerkevno alikarstvo med Slovenci. I. Srednji vek. Celje 1937, 86, 128, 132; Szabó László 338–340. — M. Zadnikar művei: Romanska arhitektura v Prekmurju. Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino. IV. Ljubljana 1954, 178; Spomeniska restavracija rotunde v Selu. Topoli I/4. Murska Sobota 1956; Romanska arhitektura. 1959, 268–273; Umjetnosti spomeniki v Pomorju. Murska Sobota 1960, 81–86; Rotunda v Selu. Murska Sobota 1967.

¹²⁴ A hajó átmérője 5,10 m, az apszis sugara 1,80 m, a hajó falvastagsága 1,80 m, a szentély falvastagsága 0,75 m. A XV–XVII. században erősen megrongálódott. Egy 1690. május 15-én készült összeírásban a kormendi uradalom zalai részében említik romos állapotban: „Pagus Bagod... templum dirutum sine tecto Sancto Stephano regi dedicatum.” Urbaria et Conscriptioes. Bp. 1970, 3. füzet 16. — 1750-ben barokk hajóval hosszabbították meg. 1860 óta nem használják, jelenleg romokban. Szentélyének maradványait Valter Ilona tárta fel 1964-ben. — Bogay 1943, 84–85; Radocsay 111; Valter Ilona, Pusztuló románkori kerek templom Bagodvitenyén. Műv. XI (1967) 72–76; Molnár Vera, Jelentés a vitenyédspáli templom megvizsgálásáról, 1962. Kézirat, MNM Adattár; Hell Géza építész jelentése a templomról a szombathelyi püspöki hivatalnak: 1949. augusztus 25. (a kézirat másodpéldánya Koltay Lajos bagodvitenyédi plébánosnál); Koltay Lajos plébános jegyzetei a templomról; Holl 385–386; Szily-féle Canonica Visitatio, 1778, az alsóbagodi plébániáról, Szent Pál-filial (a zalaegerszegi kerület kötetben 752, 772. kk.), Szombathelyi Püspöki Levéltár. Kanoni Vizitációk III. szekrény 2. polc; Visitatio Canonica Somogyiana. Districtus Zalaegerszegiensis Anno 1811. június 1. Capella in filiali. Szt.-Pál 145. Szombathelyi Püspöki Levéltár. IV. szekrény 2. polc. (Ez utóbbi canonica visitatiókat Süle Ferenc bagodvitenyédi plébános közlése alapján ismerem.)

¹²⁵ Bogay 1940, 277; Szentpétery I. 1380. oklevél.

¹²⁶ A hajó átmérője 5,60 m, az apszis sugara 1,95 m, belső hosszúsága 10,75 m, belső szélessége 9,35 m, a hajó falvastagsága 1,30 m, az apszis falvastagsága 0,90 m. A templom Balanyi Béla ásatásai során került elő az 1950-es években. Levele: 1962. december 8.

¹²⁷ L. a 69. jegyzet.

¹²⁸ A hajó átmérője 7,50 m, belső hosszúsága 12,30 m, falvastagsága kb. 1,75 m. Szabó Kálmán ásatása során került elő az 1930-as években. Sajnos, ásatásáról nem közölt pontos térképet, ezért nehéz megállapítani, hogy az említett Kerekegyháza, Kunkeregyháza és a fülöpszállási Kerekegyháza helynevek három külön helynevet jelentenek-e s a templom melyikhez tartozott. — Bogay 1944, 488; Szabó Kálmán 134.

¹²⁹ Balanyi Béla ásatásai során került elő az 1960-as években. Alaprajzát és méreteit 1969. augusztus 18-án kelt levele alapján ismerem.

¹³⁰ A hajó átmérője 5,15 m, a szentély sugara 2,20 m, belső hossza 6,80 m, falvastagsága 1,20 m. — Kovács Béla, Románkori templomok feltárása Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve V. Eger 1967, 41–44; Voit 74.

¹³¹ Újjáépítve 1732 előtt. Műemléki helyreállítás a második világháború után történt. — Csányi Károly—Lux Géza, A bényi római katolikus templom. Technika (1940) 209; Haiczl 6,

11, 12–13; *Henszlmann, Imre*, Die romanische Kirche zu Klein-Bény in Ungarn. Mittheilungen der K. K. C. C. VII (1862) 233; uő., A kis-bényi román izlésű egyház. Arch. Közl. III (1863) 4; *Henszlmann* 1876, 123, 143; *Mencl* 1937, 244; *Mencl* 1956, 74–81; *Petrik Albert*, Magyarország románkori építőművészetéből. II. Templomok: Bény. Budapesti Építőmesterek, Kőműves-, Kőfaragó- és Ács Mesterek Ipartestületének VIII. Évkönyve. Bp. 1912; *Szabó László* 209, 219.

¹³² Haiczl 6.

¹³³ Uo.

¹³⁴ *Habovštiak, A.*, Frühmittelalterliche Wallange und romanische Bauten in Biňa. Nitra 1966. VII. Congress-Excursion. 13–16. old. a kisbényi rotunda újabb kutatásáról. Eszerint a kápolna még a X. században vagy a XI. század elején épült. — Ezt a kézirat lezárta után tudtam meg (*Holl* 386. old. 64. jegyzet), így eredményeit már nem használhattam fel.

¹³⁵ *Bogyay* 1943, 81–82.

¹³⁶ A belső átmérő 10,50 m, az apszis sugara 3,65 m, falvastagság 1,30 m. — *Mencl* 1937, 321; *Mencl* 1956, 74–81; *Radocsay* 210–211; *Szabó Ferenc* 43.

¹³⁷ A hajó belső átmérője 10 m, falvastagsága 1,40 m. A templom Czeglédy Ilona ásatása során került elő 1968–69-ben. Levele: 1970. március 9.

¹³⁸ A belső átmérő 6,65 m, falvastagság 1,30 m. — A település Vitézy vára birtokaként szerepel az 1453–1461 közötti írott forrásokban: *Nagy L.*, Alba Regia 6–7 (1966) 1177. — A falut a XVI. század második felében hagyhatták el lakói az ismétlődő török támadások miatt. A templom már a XVI. század végén romos lehetett; romjai ma is állanak. Alaprajzának tisztázására Molnár Vera kisebb ásatást folytatott 1962-ben. — *Holl* 384–385; *Károly János*, Fejér vármegye története. III. Székesfehérvár 1899, 286, 327, 331, 351, 353, IV. 1901, 299; *Molnár Vera*, Jelentés a zámoslyi határban levő kerek templom ásatásáról. Alba Regia 4–5 (1963–64) 234–237.

¹³⁹ Átmérő 6,50 m, falvastagság 0,70 m. Valószínűleg a gótikában három támpillérel erősítették meg. Szelle Zsigmond ásatásai során került elő az 1880-as években. — *Szelle Zsigmond*, Bölskei ásatásáról. Arch. Ért. (1899) 353–356. — A „Budics ülése” hibás fordítás latinból; valószínűleg Budics telkét jelenti (sessio!).

¹⁴⁰ A hajó belső átmérője 7,80 m, falvastagsága 1 m. Jelenleg romokban. — *Arany Lajos*, Általános jelentés a Pest megyei, pilisi és váci járások egyes községeiben kutatott műemléki . . . adatok dorgában. Arch. Közl. XI (1877) 2. füzet. 6; *Borovszky*, Pest. I. 57 (Dunakeszinél); *Dercsényi Dezso* szerk., Pest megye műemlékei. I. Bp. 1958, 346; Az alagi templomrom. Technika (1943) 646–647; Molnár Vera feljegyzései (1961).

¹⁴¹ Átmérő 8 m, falvastagság 1 m. — *Téglás Gábor*, A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye éjszaki és keleti hegységeiben, Oroszfalutól Alsó-Rákossig. Arch. Közl. XIX (1895) 9.

¹⁴² Belső átmérő kb. 6,50 m. Jelenleg romokban. — *Orbán V.* 1871, 120.

¹⁴³ *Wertner I.* 1891, 180, 193.

¹⁴⁴ Belső átmérő 3,50 m, falvastagság 0,90 m. Belo Polla és Tatjana Štefanovičová ásatásai során került elő 1958-ban. — *Polla, B.*—*Štefanovičová, T.*, Historickoarcheologický výskum Bratislavského hradu v roku 1958. Bratislava 1959; *Ratkos, P.*—*Lichner, J.*—*Polla, B.*—*Štefanovičová, T.*, Bratislavský Hrad. Bratislava 1960, 151.

¹⁴⁵ Belső hosszúság 7,80 m, falvastagság 1,25 m. — *Fackenberger, F.*—*Mencl, V.*—*Mencl, D.*, Vyskum romanských pamiatok v Nitranskom kraji. Pamiatky a Muzea VI/4 (1957) 186; *Genthon István*, Az ipolykiszkeszi r. k. templom. Technika (1944) 142–143; *Henszlmann* 1876, 25; uő., 1885; *Höke Lajos*, Hont vármegye egyházi archaeológiájához. MSi (1866) IV. 836; uő., Bába, Czikádor, Földvár, Madocsa, Szegszárd monasteriológiájához. MSi (1869) VII. 343; *Mencl* 1956, 74–81.

¹⁴⁶ *Fackenberger*—*Mencl*—*Mencl* i. m. 186.

¹⁴⁷ Bejárati előcsarnokkal meghosszabbítva a XVIII. században. 1909-ben új templom épült a helyére. — *Gerevich* 31–33; *Henszlmann Imre*, A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Arch. Közl. IV (1864) 134–135, 151, (1876) 140, (1887) 265–266; *Kovács J. István* 212, 621; *Maksai Ferenc*, A középkori Szatmár megye. Bp. 1940, 193–194; *Szabó László* 311; *Szirmay Antal*, Szatmár vármegye. Buda 1810, 203; *Szőnyi* 27; *Vátásianu* 1959, 58.

¹⁴⁸ A templom Balanyi Béla ásatása során került elő az 1950-es években. (Levele: 1962. december 8.)

¹⁴⁹ *Krauze, A.* (szerk.), L'art sacre en Pologne. Architecture. Warszawa, Ars Christiana, 1956, 348

¹⁵⁰ Az egyenes szentélyzáródású falusi templomok datálásáról *I. Kozák Károly* tanulmányait; Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. Herman Ottó Múzeum Évkönyve. V. Miskolc 1965, 223–253; Győr-Sopron megye középkori egyenes záródású templomairól. Arrabona (1965) 133–156; A románkori egyenes szentélyzáródású hazai kialakulásáról. A szilgigeti Avasi templom feltárása. Művéd. 1961–62. Bp. 1966, 111–132; Les églises médiévales hongroise à chevet droit. Mélanges offerts à René Crozet II. Poitiers (1966) 1067–1071. — E tanulmányok figyelembevételével azt is meg kell jegyezni, hogy jól-lehet négyzetes szentélyű templomaink legnagyobb része XIII. századi, egyenes szentélyzáródású templomok a XIII. századnál jóval korábban is épültek Közép-Európában. Ezt legjobban a morvaországi ásatások új leletei bizonyítják.

¹⁵¹ A XV. században téglalap alaprajzú hajóval és sokszögzáródású szentéllyel hosszabbították meg. 1768-ban újra átalakították; a XIX. század végén új templomot építettek helyére. — *Henszlmann* 1876, 25; uő., Műemlékek osztályozása. Arch. Ért. (1885); *Szabó Pál*, Vasárnapi Újság (1864) 41; uő., A templom helyreállításáról. Arch. Ért. VII (1872) 111; *Rómer Flóris* jegyzetei. Rómer-jegyzőkönyv III. Rómer-hagyaték XVII. csomag. 388/17. OMF Könyvtára.

¹⁵² L. a 103. jegyzetet.

¹⁵³ Kovary, Szent Péter és Pál-templom: *Guth, K.*, Die Kunst des Mittelalters in Böhmen. Rundbauten und kreuzförmige Kirchen. Mittheilungen der K. K. C. C. VI (1871). — Liboun, Szent Vencel-templom: *Guth, K.* 1924–25; Die Kunst des Mittelalters 1871. — Pravonin: *Guth; Krck, W.*, Die romanische Kirche in Pravonin, Süd-Böhmen. Mittheilungen der K. K. C. C. (1892) 116–118. — Rip, Szent György-templom: *Guth; Klein, Zprava o kosteliku na Ripa* zr. 1824. Památky Archeologicke XXX (1922–23) 167, XXVII (1915) 151.

¹⁵⁴ Strzelno, Szent Prokop-templom: l. a 149. jegyzetet.

¹⁵⁵ A hajó átmérője 6,25–6,40 m. A gótikában kisebb átalakítások történtek a templomon. 1741-ben jelentősen átépítették. — *Borovszky*, Pozsony 49; *Gerevich; Jedlicska Pál*, Kiskárpáti emlékek II. Éleskötől Vágújhelyig. Eger 1891, 209–210; *Mencl* 1956, 74–81; *Mencl* 1937, 147–148; *Radocsay* 130–131.

¹⁵⁶ Említi: *Mencl* 1937, 147–148.

¹⁵⁷ *Radocsay* 130–131.

¹⁵⁸ A hajó belső átmérője 8 m, teljes hossza 12,50 m, a szentély sugara 2,20–2,30 m, átlagos falvastagsága 1 m. Pálóczi-Horváth András ásatása során került elő 1967-ben. Teme-tőjét Horvát István tárta fel. — Pálóczi-Horváth András levele: 1970. március 21. Ennek alapján készült a beszámoló.

¹⁵⁹ Levárdy Ferenc feltételezése (lektori jelentés, 1970. november).

¹⁶⁰ *Krautheimer* 1965, 227–228 — és a 346. old. 43. jegyzet a templomra vonatkozó irodalommal.

¹⁶¹ L. a 40. jegyzetet.

¹⁶² *Bodnár József*, Az apostagi plébánia története. MSi (1865) III. 441–458; *Gerecse* 583; *Jankovich* 34. kk.; *Holl* 386. old. 64. jegyzet.

¹⁶³ *Jankovich* 34. kk.

¹⁶⁴ *Jankovich* leírása alapján 5 öl volt az átmérője (1 bécsi öl = 1,89 m).

¹⁶⁵ *Jankovich* 34. kk.

¹⁶⁶ Teljes átmérője 9,20 m, a fülkék sugara 1–1,50 m, középponti terének átmérője 5,25 m. Átalakítva a XIII. században; 1744-ben fából épített hajóval hosszabbították meg; 1776-ban új hajó épült a fatemplom helyére, melyet a XX. század elején földrengés semmisített meg. A jelenlegi hajó 1904-ben épült. — *Biró Béla*, Hatszáz éves freskó Kiszomborban. Katholikus Szemle (1940) 9–13; *Borovszky*, Torontál 67; *Csányi Károly*—*Lux Géza*, A karcsai református templom. Technika (1938) 379–384, (1939) 27–35; *Csemegi* 327. old. 18. jegyzet; *Dávid* 201–230; *Juhász Kálmán*, A csanádi püspökség története. I–II. Bp. 1896; *Kiss Mária Hortensia*, Kiszombor története. Falutanulmány. Csanád vármegyei Könyvtár 35. 8–9, 17, 80–89; *Nikássy Lajos*, A kis-zombori XIV. századi falfestmények helyreállításáról. Szépművészet (1941) II. 13–15; *Radocsay* 156–157.

²¹⁵ Négyszögletes csontkamrák korábban is ismertek Magyarország területéről. Ezek az ossariumok azonban kizárólag a csontok megőrzésére szolgáltak, s a halotti szertartásnál nem volt szerepük.

²¹⁶ *Mencl* 1937, 193–196.

²¹⁷ *Csatkai* 408–412; *Henszlmann Imre*, Magyarország csücsíves stílusú műemlékei. II. Bp. 1880, 43–47; *Poda Endre*, Szent Jakab kápolna Sopronban. Sopron 1887; uő., A soproni kath. parochia és a soproni kath. hitközség története Sopron sz. kir. város, a győri püspökség és a plébánia levéltáraiban őrzött okiratok nyomán. Függlek: A Szent Jakab kápolnájának leírása. Sopron 1892; *Radocsay* 209.

²¹⁸ *Gerecze* 749; Österreichische Kunsttopographie XXIV. 277.

²¹⁹ *Ipolyi* 67–70; *Szőnyi* 202.

²²⁰ *Récsey Viktor*, Az esztergomi Szent-Lőrinc-templom maradványai. Arch. Ért. (1893) Új folyam XIII. 1, 50. — Szerinte a történeti adatok alapján azt lehet sejtteni, hogy a „Három szerezsen” helyén egy kerek templom alapfalai találhatóak.

²²¹ *Csatkai* 553–554; *Ebenhöch* 120–121; uő., Győr megyei egyházállapotok. MSI VII (1896) 421; *Fehér* 447; *Rómer* 14. — A győri főesperesség 1698-as egyházlátogatása alkalmával Bödöge-Markota temploma rotunda volt — romladozó külsővel, rossz cserépfedéssel. A templom akkor már a protestánsoké volt, akik megtartották régi Mindenszentek titulusát. Nem volt keresztelőkútja, sekrestyéje, s nem voltak benne padok sem. Egyetlen kis harangja két szál deszkán függött. A templom legtovább 1752-ig állhatott, mivel a falu új temploma akkor és feltehetően a rotunda helyére épült — szintén Mindenszentek títullal.

²²² 1433-ban Nyírbátorban említenek egy Krisztus Testének tiszteletére szentelt kis kerek templomot, amely még valószínűleg a XIII. században — ha nem korábban — épült, s Nyírbátor első plébániatemploma lehetett. 1958-ban ásatások folytak a nyírbátori ref. templom körül; ekkor annak északi oldalánál egy támpillér nélküli, nyolcszögletes hajójú, sokszög-záródású szentélyes és négyszögletes nyugati tornyú kápolna alapfalait hozták napvilágra. Ez a kápolna nem volt egybeépítve a későbbi templommal. *Entz-Szalontai* 16–17, 38–39. — *Entz Géza* véleménye szerint a kis kápolna szerkezete és formái lehetővé teszik, hogy azt az 1433-ban szereplő Krisztus Teste kápolnával azonosítsuk. (Biztos azonosításához régészeti és levéltári kutatások volnának szükségesek.)

²²³ *Voit* 79. — A pétervásári ref. körtemplom építési adatai arra utalnak, hogy a templomtól délre emelkedő platón rotunda állott, melyet az új templom építéskor, vagyis 1830 körül bontottak le.

²²⁴ *Borovszky*, Szatmár 35. old. adata talán erre a templomra vonatkozik. — *Kiss Kálmán*, A szatmári református egyházmegye története. 1878, 362: A rotunda a XVIII. században már rossz állapotban lehetett, s a XIX. században a Szamos elhordta. A helység keleti végén, a régi paplak előtt állott, s temető övezte. Már egy 1744-es egyházlátogatási jegyzőkönyv kérte a templom megújítását. A mostani templom 1799 és 1830 között épült. — Az Angyalossal szomszédos, a XVII. században elpusztult Pusztajánosi (Pátyod—Csengerjánosi vasútállomás nevében máig továbbélő) helységről *Kiss Kálmán* i. m. 694. old. azt írja: „1782-ben temploma körfalai még meglehetősen nagyságban megvoltak. Helye a szántóföldek közül ma is kimagaslak.” — 1322-ben Jánosí anyae gyház; s ekkor engedélyezi András erdélyi püspök, hogy a jánosí „Sz. Margit tiszteletére építetett anya Templomok sérelme nélkül” Jánosy János, Péter fia, Csenger helységben fából kápolnát építtethessen: *Szirmay Antal*, Szatmár vármegye. II. Buda 1810, 129–130.

²²⁵ *Divald* I. 1905, 8–9; *Gerecze* 820; *Güntherová-Mayerová* 49–55; *Vencko, J.*, Z dejin okolia Spišského Hradu. Spišské Pohrade 1941, 70–80. — A plébániatemplom déli kapujától 4 méterre áll, Szent Kozma és Damián tiszteletére felszentelve. Nem volt a már 1270-ben fennálló nagyobb templom temetőkápolnája; feltehetően a falu korábbi plébániatemploma volt. A nagyobb templomot a tatárjárás után Mindszentre telepített németek építették.

²²⁶ *Foerk* 1929, 78; *Gerecze* 825 (a Czígler- és Czobor-féle jelentések sajnálatos módon elvesztek az OMF Irattárából, amelyekre Gerecze hivatkozik).

²²⁷ *Gerecze* 352; *Henszlmann Imre*, Évi jelentés a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottságának 1873-iki munkálkodásáról. Arch. Ért. VIII (1874) 22. (Henszlmann részletes jelentése elveszett az OMF Irattárából, amelyre Gerecze is hivatkozik.)

²²⁸ *Foerk* 1926, 126; *Gyürky* 365.

²²⁹ Kovács Béla 1970. március 13-i levelében közölte, hogy 1969-ben Gádor Judit Nógrád megyében talált egy rotundát — és egy másik feltárását 1970-re tervezte. (Más adat nem áll róla rendelkezésemre.)

²³⁰ *Gerevich* 107.

²³¹ Nagy Katalin szóbeli közlése (1963).

²³² Rómer-hagyaték XVII. csomag 374/5; XVII/B. csomag K. 417. OMF Könyvtára.

²³³ *Genthon* 1961, 163; *Marosi Ernő—Molnár Vera*, Jelentés a kissikatori templom megvizsgálásáról. 1962. október 2. MNM Adattára; *Molnár, Vera*, Romanské rotundy na terenie srednovečnych Wegier. Kvartálnik XIII (1968) 28–29; Levárdy Ferenc szóbeli közlése (1967) szerint a kápolna barokk.

²³⁴ Fettich Nándor szóbeli közlése (1962) szerint Meszlen temploma eredetileg rotunda volt.

²³⁵ L. a 128. jegyzetet.

²³⁶ L. a 105–106. jegyzetet.

²³⁷ L. a 138. jegyzetet.

²³⁸ L. a 107. jegyzetet.

²³⁹ Helyéről: *Csánki* II. 496; Z. O. II. 186, III. 356, IV. 152. — Első okleveles említése: *Györffy* I. 324; Z. O. I. 1. — Említik: *Gerecze* 132; *Ortway* 775; *Sörös Pongrác*, A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. XII. Az elenyészett bencés apátságok. 1912, 348–349; *Wertner* I. 94.

²⁴⁰ Helyéről: *Csánki* I. 681, II. 154.

²⁴¹ Helyéről: *Csánki* I. 668; *Kollerffy—Jekelfalussy* 405; Z. O. IX. 271 (1470). — Első okleveles említése: Z. O. IX. 271 (Kerekeghaz).

²⁴² Ezen a helyen a helységnévtárak több Kerekegyháza pusztát említenek; s nem lehet megállapítani, hogy azok egyetlen településre vagy több hasonló nevű helysége vonatkoznak-e. *Gönczy—Kogutowicz* I. térképe a mai Kerekegyháza községtől északra Kis-Kun-Kerekegyháza pusztát, délre Kerekegyháza pusztát tüntet fel. Magyarország helységnévtára 1863, 418. old. Kerekegyháza pusztát említi Árokszállás, Fülöpszállás és Kunszentmiklós határában. *Kollerffy—Jekelfalussy* 405. old.: fülöpszállási Kerekegyháza pusztá, mely Fülöpszálláshoz tartozik; Kun-Kerekegyháza pusztá, mely Kunszentmiklósához tartozik; Kerekegyháza nagyközség. A Magyar Korona Országainak Helységnévtára 1895, 290. old. Kunszentmiklós és Fülöpszálláshoz tartozó Kerekegyháza pusztát említi. Magyarország Helységnévtára 1937: Pusztakerekegyháza, amely Kerekegyháza községhez tartozik. — Első okleveles említése: *Szabó László*, Pest megye történetének okleveles emlékei, 1002–1599. Bp. 1938, 75. — L. a 128. jegyzetet is.

²⁴³ Helyéről: *Csánki* I. 735; K. O. II. 60; *Gönczy—Kogutowicz* 42. térkép. — Pusztanévként szerepel: *Fényes* II. 202; *Lipszky* 300; *Vályi* II. 342; *Károlyi László*, A Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. II. Bp. 1911, 60. — Első okleveles említése: *Scherer* I. 34. — L. a 105–106. jegyzetet is.

²⁴⁴ Helyéről: *Scherer* I. 44 (térképen). — Első okleveles említése: *Csánki* I. 735; Békés megyei Régészeti és Történeti Társulat Évkönyve VII. 81.

²⁴⁵ Helyéről: *Csánki* I. 613; *Bunyitay* III. 244–245; *Fényes* II. 63; *Gönczy—Kogutowicz* 40. térkép; *Györffy* I. 632; *Jakó* 272–273; *Mezősi Károly*, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp. 1943, 239–240. — Első okleveles említése (Gerekyghaz): *Bunyitay* III. 244–245; *Györffy* I. 632; *Jakó* 272–273.

²⁴⁶ Helyéről: *Gerecze* 219; *Rupp* III. 164–165.

²⁴⁷ Pusztanévként megmaradt: *Csánki* III. 350; *Fényes* II. 203; *Vályi* II. 342; *Wertner* I. 193. — Első okleveles említése: uo. I. 193. — L. a 138. jegyzetet is.

²⁴⁸ *Fehér* 575. old. és 107. jegyzet.

²⁴⁹ Helyéről: *Csánki* I. 30; *Szabó László*, Pest megye történetének okleveles emlékei. 42, 53, 221, 414. — Első okleveles említése: *Csánki* I. 30; K. O. I. 53.

²⁵⁰ Megemlítik: *Fényes* II. 203; *Lipszky* 300.

²⁵¹ *Ortway* I. 306.

²⁵² Okleveles említései névváltozataival: 1397: Kerekháza (Kenderes), *Haan Lajos—Zsilinsky Mihály*, Békés megyei Oklevéltár. II. Bp. 1877, 15; *Wertner* I. 142; 1425: „Kerekeghaz

- alio nomine Kenderes", K. O. II. 96; 1426: „Kenderes, alio nomine Keer", K. O. II. 101.
- ²⁵³ Helyéről: *Csánki I.* 773; *Karácsonyi II.* 172; *Ortvay I.* 402–403. — Első okleveles említése (Rotunda Ecclesia): *Csánki I.* 773; *Györffy I.* 179.
- ²⁵⁴ Helyéről: *Csánki V.* 713–714; *Karácsonyi II.* 338–339, 341; *Wenzel Gusztáv*, Árpád-kori Új Okmánytár. IV. Pest 1862, 333; *Wertner II.* 158. — Első okleveles említése: *Csánki V.* 713–714; *Hazai Okmánytár VI.* 240; *Karácsonyi II.* 338–339; *Szentpétery II/1.* 168; *Wertner II.* 158. (Eredetije a losonci báró Bánffy család levéltárában Kolozsváron, ahol megvan az oklevélnek a veszprémi káptalan által Dobokai Mihály, Miklós fia részére 1473-ban kiadott hiteles átirata is.)
- ²⁵⁵ Helyéről: *Csánki II.* 764. — Első okleveles említése (Kerekbodugazonfalua): *Csánki II.* 764. — Korábban is említik (1354) „de Villa Bodugazonfalua" néven.
- ²⁵⁶ A kérdéssel velünk egy időben, de teljesen függetlenül H. Gyürky Katalin is foglalkozott. Ő a helynevek alapján, főleg Csánki adatainak a felhasználásával, hét kerek templomot következtetett ki. Lokalizálását néhány helyen módosítottuk.
- ²⁵⁷ *Szamota István—Zolnai Gyula*, Magyar Oklevélszótár. Bp. 1902–1906, 170.
- ²⁵⁸ Anjou-kori Okmánytár. VI. 200; *Csánki II.* 764.
- ²⁵⁹ *Ráth Károly*, A rába-szent-miklósi egyház. 1871, 53.
- ²⁶⁰ *Csánki III.* 350 (1453–58: DL 14600, 14623).
- ²⁶¹ K. O. II. 96, 101.
- ²⁶² *Orbán V.* 120.
- ²⁶³ *Bedy Vince*, A pápóci prépostság és perjelség története. Győr 1939 (Függelékben a pápóci négykaréjos kápolna leírása Csányi Károlytól); *Csányi—Lux* 119–122; *Gerevich* 32; *Rupp I.* 575–579; Rotunda zu Papocz. Mittheilungen der K. K. C. C. I (1856) 46.
- ²⁶⁴ *Bogyay* 1943, 81–90, 102; *Csányi—Lux* 119–122; *Dercsényi Dezső*, A jáki templom. Bp. 1957, 38–39; *Eitelberger von Edelberg, R.*, Bericht über einen Ausflug nach Ungarn IX. Szt. Jak. Jahrbuch der K. K. C. C. I (1856) 132–140; *Foerk* 1926, 126; *Gerevich* 27; *Henszlmann* 1876, 143.
- ²⁶⁵ *Bogyay* 1943, 84.
- ²⁶⁶ Uo. 81.
- ²⁶⁷ Uo. 81–82.
- ²⁶⁸ L. a 131–133. jegyzetet.
- ²⁶⁹ *Csányi—Lux* 122.
- ²⁷⁰ *Bedy Vince*, A pápóci prépostság. 70.
- ²⁷¹ Entz Géza szóbeli közlése (1962).
- ²⁷² Entz Géza szóbeli közlése (1962), de nem biztos abban, hogy románkori. — *Gerecze* 1158; *Orbán I.* 106; Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Transylvaniensis, editus pro anno a Christi nato (per Antonium Kolosy). 1882, 189.
- ²⁷³ *Foerk* 1926, 126; *Gerecze* 95; *Gerevich* 27; *Orbán I.* 45; *Petranu I.* 87–88; *Vătăşianu* 1959, 88. — A kötet nyomdai munkálatai közben jelent meg: *Horváth István*, Középkori régészeti kutatások Esztergom környékén. Művéd. XV (1971) 86–88. E tanulmányból egy újabb négykaréjos emlék előkerüléséről szerzünk tudomást. Horváth Bercse (Berche) falu román kori plébániatemplomának maradványait találta meg Bajna és Epöl között. A négykaréjos alaprajz és a faragott kőanyag ismeretében az ásató a templom építési idejét a XIII. század közepére teszi. A templom formailag a jáki és pápóci kápolnákkal mutat rokonságot (bár meg kell jegyeznünk: alapfalainak vékonysága miatt Horváth azt tételezi fel, hogy eredetileg csupán egyszintes épület volt).
- ²⁷⁴ *Forster III.* 222, 234; *Gerecze* 398; *Genthon István*, Az ortodoxia művészete Erdélyben. Magyar Szemle XXII (1934) 248; uő., Erdély művészete. Bp. 1936, 15; *Gerevich* 44; *Möller, E.*, Les monuments de l'architecture hongroise. Bp. 1920, 16; *Möller István*, Erdély nevezetesebb műemlékeiről. Historia I (1928) 74; *Petranu I.* 37; *Radocsay* 143; *Téglás Gábor*, Hunyad vármegyei kalauz. Kolozsvár 1902, 10; *Vătăşianu* 1930, 43–47, 76, 131–134; uő., 1959, 89–95. — A településről: *Szádeczky Lajos*, Az oláh telepítés legelső okleveles emléke. Sz XLII (1908) 580 (az oklevél kelte: 1292).
- ²⁷⁵ *Divald I.* 9; *Divald Kornél*, Felvidéki séták. Bp. 1925, 57; *Éber László*, Műemlékek gondozása és modern művészet. Művészet V (1906) 387; *Foerk* 1926, 126; *Foerk* 1929, 78–79;

Forster III. 233, 241; *Gerevich* 27, 33; *Guntherová-Mayerová* 49–55; *Hanula, J.*, Chrast na Slovensku. Kraly Slovenska VI (1927) 217; *Mencl* 1937, 353; *Mencl* 1956, 74–81; *Radocsay* 144; *Szabó László* 348; *Vajdovszky János*, A Szepes vármegyei középkori egyházi műemlékek jellemzéséhez. A Szepes Vármegyei Történeti Társulat Évkönyve IV. 1888, 183.

²⁷⁶ *Fiala*, Zbytky kaple romanske v zamku Blatenskem. Památky Archeologicke XXXV (1926–27) 589–596.

²⁷⁷ Praha Romanska. Praha 1948, 112.

²⁷⁸ Mittheilungen der K. K. C. C. (1892) neue Folge XVIII. 112.

²⁷⁹ *Entz—Szalontai* 38–39.

ROMANESQUE ROUND CHURCHES OF MEDIEVAL HUNGARY

By Veronika Gervers-Mohnár

SUMMARY

The important and indeed very problematic form of the round church appeared in Hungary between the late 10th and 13th centuries. The origin, function and classification of this form of Hungarian Romanesque architecture has been discussed at length since the early 19th century, but because the Hungarian examples had neither been collected together nor compared systematically with similar rotundas in the neighbouring territories and elsewhere, and because excavations have only recently brought to light some of the most important key monuments, they were thought either to have been a rather homogeneous group of village churches or of funeral chapels and baptisteries, even though the latter were not necessarily situated in the vicinity of a parish church.

Recent research has determined the existence of eighty rotundas and ten other centrally planned churches in medieval Hungary; originally there must have been a good many more. They appear to have belonged to various groups differing in origin, function and form. More than sixty belong to a Central European architectural circle. A small group appears to have its roots in the East, while one rotunda may have been built by the Byzantine Church. Round baptisteries, not uncommon in other parts of Europe, are presented by a single example. Funeral chapels, or *Karners*, influenced by models on Austrian territory appear in Western Hungary.

ROTUNDAS OF CENTRAL EUROPEAN ORIGIN

Most Hungarian rotundas belong to a common Central European type which forms a large and characteristic group among Romanesque central churches. These relatively small structures, generally having a rounded nave and a semi-circular apse, appeared from the 9th and 10th centuries to as late as the 13th century in the territory of present-day Poland, Czechoslovakia, the Ukrainian Republic, Austria, Germany, Hungary, Romania and Yugoslavia. The earliest examples, dating from the 9th to the early 11th century, are palatine chapels of kings and dukes. The form continued to be favoured during the whole Romanesque period, but the function changed. From the mid-11th century, many of them were built as seigneurial chapels of castles and fortresses. Yet the majority were constructed as simple village parish churches and flourished in this capacity from the end of the 11th to the 13th century.

The Origins. The origin of the group stems very likely from Carolingian and Ottonian models. The earliest rotundas seem to imitate both in their basic form and function a venerated prototype: Charlemagne's imperial palace chapel at Aachen. Almost as soon as it had been built, this palace chapel became a symbol of the whole Carolingian Empire, of the strength of Charlemagne and, bolstered by the reminiscences it bore, of the first Christian emperor, Constantine the Great, his palace in Constantinople and the central churches he built in Jerusalem. The significance of Aachen became even greater because Charlemagne was buried in the chapel, and because, rich in relics, it served as the site for the coronation of the Holy Roman Emperors from Louis the Pious in 813 to Ferdinand I in 1531.

One cannot be surprised that this important, oft visited and highly admired church became one of the most frequently copied buildings of the Christian world. Contemporary imitations appeared and the Ottos were responsible for a whole series of copies all over the Empire. Some of these copies had close architectural affinities with their common model, yet while the intention of imitating Charlemagne's chapel is quite evident, the majority differ surprisingly

both from the prototype and from each other (Thionville-Diedenhofen, Compiègne, Saint Riquier, Nymwegen, Bamberg, Goslar, Brügge, Löwen, Liège, Müizen, Mettlach, Groningen, Wimpfen im Tal, Ottmarsheim, Essen, Torhout).

PALATINE CHAPELS OF CENTRAL EUROPE

After the Ottos, imitations of Aachen became less and less numerous in Western Europe. But east of the Empire, in the "newly" Christianized countries of Central Europe, they were profuse in number, and the archetype of Charlemagne's palace chapel remained vivid.

The majority of the earliest rotundas have been discovered by excavations since World War II. The most ancient monuments yet found appeared on the territory of the Moravian Empire: three of them around the castle of *Mikulčice* and one near the castle of *Staré Město*. All four date from the second half of the 9th century and show that even then a considerable variation existed in the ground plans of such round churches. The origin and function of these churches is not fully understood; they were not the private chapels of the Moravian princes, but they were certainly associated with the ducal court.

From the end of the 9th to the 11th century the House of the Přemislides built rotundas in the early Bohemian ducal and royal sites at *Levý Hradec* (residence of the first Bohemian Christian prince, Bořivoj; church of St. Clement), *Budeč* (St. Peter), *Prague* (St. Vit, built by Prince Venceslas), *Vyšehrad* (St. John the Baptist), *Stará Plzeň* (St. Peter), *Lysa* (St. Desiré) and *Znojmo* (Holy Mary).

The oldest round and central churches of Poland at *Ostrów Lednicki*, *Giecz*, *Przemysł*, and on the Wawel at Cracow, served as palatine chapels to the ducal and royal House of the Piasts from the late 10th century to 1038 when their monarchy fell.

Although these rotundas are much simpler in plan and construction, and are far smaller than Charlemagne's famous palace chapel and its early imitations, the origin of most can be traced to Aachen. Nearly all of them were chapels built on a rounded central plan. The young, newly Christianized states, born at about the same time and having a comparable political and economic situation, tried to copy as a symbol the head church of their Western imperial model and showed thereby their desire to imitate what it represented. It is of course possible that they copied each other as well.

ROUND CHURCHES OF HUNGARY

Royal Chapels. The first Hungarian round churches are very similar to the Central European type mentioned above; they resemble each other both in form and size. What is more important, they too were built to serve as ducal or royal palatine chapels possibly strongly influenced by the chapels of the neighbouring courts and through or by them the common prototype of Aachen. Until very recently we were entirely unaware of their existence. The three examples known were discovered by excavations in the last ten years, the most important and certainly most influential being the palace chapel of *Esztergom*, one of the earliest centres of Hungary. Built probably after 995 by Duke Géza (970?–997), it was dedicated to St. Vit and had as its prototype St. Vit's in Prague. The Bishop of Prague, St. Adalbert, visited and aided Duke Géza in 995 and may have instigated the building of the *Esztergom* rotunda. — The second rotunda in this group was discovered beside the early 11th century cathedral of *Veszprém*. The chapel, dedicated to St. George, housed the relics of that Saint, which were brought to Hungary in 1018. The chapel may have been built as a reliquary to house the remains, but if it had stood when they arrived it could have served as the chapel for the ducal and royal residence. — The third rotunda of this sort was discovered at *Sárospatak*, and was the chapel of the early royal seat, built in the mid-11th century.

Castle Chapels. From about the first half or the middle of the 11th century, round churches seem no longer to have served as royal chapels either in Hungary or in the rest of Central Europe. But their original function and importance survived to some degree in the round seigneurial castle chapels, which appear to have copied the royal prototypes. Although castle

rotundas were quite common in Bohemia and Poland, it cannot yet be determined whether they existed as such in Hungary. — The 11th-century round church discovered in the fortress near *Ducó* (Ducové) is the only Hungarian monument which could have been a castle chapel. In some places, i. e. *Kisnána* and *Keszthely*, round chapels were found in the castles, yet it seems that they predate the castles themselves. Elsewhere, at *Mórichely* and perhaps *Csanád* rotundas appear on 16th and 17th century engravings of the castles. These latter were possibly castle chapels, although their numerous buttresses suggest a later, 13th-century origin. The round building found by excavations in the castle of *Pozsony* (Bratislava) may also have been a seigniorial chapel.

Parish Churches. From the end of the 11th century, if not before, round churches became even more simple in their function, while maintaining the traditional plan and character of the structure. Most were village parish churches and as such were extremely numerous. At present forty-five are recorded, not to mention a possible thirteen others which can be assumed to have existed because of a special variation of an early Hungarian place name: *Kerekegyháza* (in Latin: *Rotunda Ecclesia*) which certainly refers to the round shape of the parish church in the village of that name. Seventeen villages are known from medieval Hungary with this or very similar names (*Kerekszenttamás*, *Kerekboldogasszonyfalva*, *Kerekszentmiklós*), in four of which rotundas have already been found.

It is difficult to assign even an approximate date to these village churches, for nearly all are entirely undocumented. Their architectural form is very simple and similar during a period of two-three hundred years and they seldom have any sculptured details which could aid in their dating. The graves in the cemeteries of the rotundas discovered by excavations were either not found or received little attention, hence no clue is as yet available from their content. On account of these difficulties and the limited information available, the material can only be considered on a typological rather than a chronological basis, although the latter would be preferable.

a) Rotundas with semi-circular or horse-shoe apses. Rotundas with semi-circular or horse-shoe apses represent the most general and ancient group of these churches. They were common throughout the country during the entire Romanesque period from the 11th to the mid-13th century. The old church of *Fövényes—Kerekegyháza* (with a very rare North-South orientation, replaced by a rectangular naved church at the turn of the 12th-13th century); the original part of the *Rábaszentmiklós* church (enlarged with two apses in the 13th century at the North and South sides); the churches of *Keszthely*, *Letenye*, *Bácsszentantal*, *Szalonna* (enlarged with a square nave at the turn of the 12th-13th centuries); *Öskü*, *Kisnána* (lengthened with a round section at the eastern end in the 13th century), all probably built in the 11th century, have survived as witnesses of early Christian Hungary. Similar rotundas, i. e. *Hidegség*, *Szokolca* (Škalica) and *Podolin* (Podolinec) appeared in the 12th century, while others, *Nagykőrös—Homolytájapuszta* (Szörhalom I), *Algyógy* (Geoagiul de Jos), the destroyed village near *Gyulakeszi* and *Keresztúr* (Kerestur nad Váhom), were built in the 13th century before the Tartar invasion of 1241—42. This invasion put an end to the development of Hungarian Romanesque architecture and opened the door to the Gothic style which was already on its way. With the change, rotundas also passed from favour as a common form. Hungarian Romanesque art continued to flourish, however, in Western Transdanubia, an area which was not as badly ravished by the Tartars as the rest of the country. A very conservative Romanesque architecture saw there its last glory and gave rise to three more rotundas of the horse-shoe apse group: *Kallósd*, *Vitenyédzentpál* and *Nagyótlak* (Selo). Built of brick, they bear many architectural similarities to each other.

b) A rotunda with four apses. The rotunda found at *Ludaspuszta* near *Nagykőrös* has a small round nave and four circular apses; this unusual plan is reminiscent of the church dedicated to the Virgin Mary in Cracow on the Wawel. The *Nagykőrös* rotunda was possibly built in the 11th century and might well have been more important than the simple village parish church which the fragmentary finds produced by excavations suggest.

c) Rotundas with an internal apse. These churches probably did not appear before the end of the 12th century and may have been built in the 13th. Two very similar examples are known from the Great Plain, one from *Kerekegyháza*, the other from *Nyárkiúrt* near *Nagykőrös*. — The church discovered by excavations near *Mezőtárkány*, might have resembled the

preceding. — Although the chapel at *Kisbény* (Biňa) can be assigned to this group, its twelve small internal niches and richer construction place it in a category by itself. It was built adjacent to a large Premonstratensian abbey and served as a small parish church. — The churches of *Süvete* (Šivetice) and *Isaszeg*, with single, but very large internal apses, are additional relatives to this group.

d) Rotundas without an apse. Rotundas having no apse whatsoever form a group characteristic of the late 12th and early 13th century. The monuments of *Kerekszenttamás*, *Bölcske*, *Alag*, *Oroszfa—Kápolnadomb*, *Fejéregyháza* and perhaps *Pozsony* castle (Bratislava) belong here. Since rotundas such as these are rare outside Hungary, it can be assumed that they resulted from a special development within the Hungarian material.

e) Rotundas with a square or rectangular choir. The round naved church with a square or rectangular choir (*Ipolykiskeszi* [Malé Kosihy], *Kispeleske* [Pelišor], *Nagykőrös—Homolytájapuszta*, *Szörhalom II* — this last church was built possibly soon after the Tartar Invasions), another new variation of the late 12th and 13th century, may reflect the influence of rectangular churches.

f) Rotundas with a tower. It is quite possible that the rotunda type with a western tower was another novelty of the 13th century. From medieval Hungary only the examples in the Castle of *Mórichely* and in the parish of *Garamsalló* (Šalov) are known, while in Poland and Bohemia the same type was common.

g) Rotunda with round interior and square exterior. With its round interior and square exterior, the church of *Dejte* (Dehtice) belongs to an isolated type of rotunda. It was probably built in the second half of the 12th century and could have been influenced by Byzantine buildings.

h) Rotunda with round interior and polygonal exterior. The rotunda discovered near *Körrnye* has a round interior and a nine-sided exterior with a semi-circular apse. A pillar base was found in the centre of the structure suggesting that it might originally have been a two-storey building, copying somewhat the Austrian *Karners*; it may not have been built before the mid-13th century.

A CENTRAL CHURCH OF BYZANTINE ORIGIN

Between the 10th and 13th centuries, when round churches influenced both by the Roman church and the Western imperial ideal appeared in Hungary, another component arising from the geographical and political situation of the country may also have been very significant: the influence of the Byzantine Empire and Church. The importance of these elements is not yet appreciated, but we should note that the royal family had many deep connections with Byzantium.

In the light of this situation, the obvious question arises as to whether or not the source of some rotundas and polygonal churches on Hungarian territory came from Byzantium. At present the answer to this question can only be hypothetical; yet the monument dedicated to the Twelve Apostles on the eastern bank of the Danube near Pest, at *Apostag*, supposedly had a polygonal, twelve-sided plan with twelve niches arranged in the thickness of the wall. This plan is known only from an early 19th-century description, according to which one can imagine a church somewhat analogous to the 10th-century palace-chapel of Czar Simeon (893—927), in Preslav, Bulgaria. *Apostag*, destroyed in 1805, had carved stones with Greek inscriptions and the territory on which it was situated belonged to the Greek Nuns of *Veszprém-völgy*. The name of the town is also of Greek origin, being derived from *αποστόλος αγίος*. We hope that excavations will in time reveal the ground plan of this interesting monument.

THE KISZOMBOR—KARCSA—GERÉNY GROUP

Along the river Tisza lie three Romanesque rotundas: *Kiszombor*, *Karcsa* and *Gerény* (Horjany) which belong to a group very different from the round churches of Central European origin, being possibly affiliated with Eastern examples. All three churches show striking resemblances

ces in size, plan and structure, having perfectly circular outer walls with a hexagonal central area surrounded by six semi-circular niches which are arranged in the thickness of the wall. The central area was originally surmounted by a hexagonal drum, a form surviving only at Gerény (Horjány). We know it also from some vestiges at Karcza and can be sure that Kiszombor was once of the same construction, for its present early Gothic ribbed vault is the result of a later 13th-century reconstruction. All three were built of brick. The highest quality workmanship in this group was attained at Kiszombor where many fine details are still evident. Karcza is the next with much less detailed work, while the church of Gerény (Horjány) is the simplest of all, retaining the form and style of the others but lacking their quality (possibly because it was the last built of the three). We have no sure evidence by which to date these structures, but the excavations carried out at Karcza in 1964 provided a relative chronology. There, the rotunda soon proved to be too small and a nave was added which was pulled down at about the end of the 12th century. The present nave was built in two main periods beginning in the 12th and finished during the first half of the 13th century, whereafter the rotunda served as the sanctuary. From these additions one may conclude that the Karcza rotunda must have been built in the early 12th century, although it might even date from the 11th century.

This type of round church, although not unknown, is rare in Europe. Examples appear sporadically over a period of several hundred years, differing in function and never forming a homogenous and well defined group. The Hungarian group appears to be isolated from them. They seem only to have had a common, yet very distant origin in the niched and lobed buildings of late Roman architecture which in turn may have been inspired by Eastern models. Only the centralized rotundas of the Near East, particularly those in the Caucasus which date from the 7th to the 13th century, can be considered similar. At first sight, the Hungarian churches seem to resemble them closely, but the great geographical distance and lack of any known cultural or spiritual exchange between the two territories leads one to doubt that the churches are related to each other. — Since neither the Western nor the Eastern parallels are convincing, a solution to their origin may lie in Byzantium, or in monuments of the Balkans where rotundas and brick churches are also found. — The Karcza church, which belonged to the Knights of St. John of Jerusalem sometime before 1187, offers still another tempting solution to their origin. The Knights had close connections with the Holy Land, and it is not difficult to imagine that they brought this particular type of central church to Hungary from the East.

ROUND BAPTISTERIES

While round baptisteries are fairly common in European, particularly in Italian and Italian-influenced Romanesque architecture, they never seem to have been common in Hungary. At the present time, we know of only one, joined to the cathedral of *Gyulafehérvár* (Alba Iulia) in Transylvania. The chapel was built in the 11th century and was dedicated to St. John the Baptist. Although this baptistery is more or less similar in form and size to the churches of the Central European group, its function is so very different that any association between them is unlikely.

KARNERS

At the end of the 12th and at the beginning of the 13th century, a new type of rotunda appeared in Hungary. It is represented by small, round, two-storied chapels, usually with a semi-circular apse, in the proximity of larger parish churches. These chapels are the so-called Karners which served both as places to hold funeral ceremonies and as ossuaries. Although they appear very similar to many of the rotundas from the Central European group, they in fact have little in common with them. Their structures and particularly their functions are so different that their origin cannot be the same, unless, at a very distant point among their Carolingian and Ottonian prototypes, or even in their function as "martyria".

Karners similar to the Hungarian examples were popular on Austrian territory in the same period, particularly in lower Austria, Styria, Carinthia and along the borders of neighbouring Slovenia, Bohemia and Moravia. The Hungarian karners of *Csőtörtök* (Štrvostok na Ostrove), *Alistál* (Dolné Stal), *Pozsony* (Bratislava), *Selmecbánya* (Banská Štiavnica), *Körmöcbánya* (Kremnica), and perhaps *Kajár* and *Böres*, are also quite close to the Austrian border, and one can be sure that they were built under Austrian influence, if not by Austrians.

ROTUNDAS KNOWN ONLY FROM WRITTEN SOURCES

Since some rotundas are known only from written documents, they cannot be categorized as yet (*Esztergom*, *Markotabödöge*, *Nyírbátor*, *Pétervására*, *Szamosangyalos*). — Other churches survived until the 19th century, but publications thereon are so poor that they cannot be classified either (*Mindszent* [Bijacovce], *Prakfalva* [Prakovice], *Sokoróalja*, *Szászkézsd*). — Some authors suggest, that the churches at *Deáki* (Deakovice), *Dombegyháza*, *Göncruszka*, *Kissikátor* and *Meszlen* may originally have been built as rotundas, further architectural and archaeological research may prove them to be right.

LOBED CHURCHES

In addition to rotundas, some other small central churches appeared in Hungary during the Romanesque period. Of these, the so-called lobed churches are the most characteristic although unhomogenous group.

The chapels of *Pápóc* and *Ják* from Western Transdanubia have two storeys. Their function is questionable and they are very different from those parish churches of Transylvania, which have similar plans but only one storey (*Gyergyószentmiklós* [Gheorgheni], *Kézdiszentlélek* [Sanziene], *Székelyudvarhely* [Odorhei]). All were built in the 13th century, but the Transylvanian examples may have been influenced by certain lobed Byzantine churches (*Guraszáda* [Gurasada]).

Another 13th century example at *Haraszt* (Hrast nad Hornádom) has a quadri-lobed ground plan, but its central structure forms a massive tower. It was possibly influenced by Bohemian architecture.

CONCLUSION

Considering the Romanesque round churches of medieval Hungary and their basic peculiarities, we find that they stem from very different sources and from different cultural areas. The influence of Western Europe, particularly of the Carolingian and Ottonian periods, seems to be by far the most predominant, although it probably reached Hungary via the ducal and royal courts of Moravia, Bohemia and Poland. This fact clearly shows the importance of local sources and inspiration (local understood here as the whole of Central Europe) which is seldom taken into consideration in regard to architectural history. Later, when the palace chapel type became a common form for village churches, local elements became even more evident and gave a special character to the monuments of Hungary as compared with similar Central European structures. Other Western sources may have been the Italian baptisteries, while the karners on Austrian territory almost certainly served as the inspiration for funeral chapels along the western Hungarian border.

Because of the special geographical and political situation of the country, we note that Byzantium and the Byzantine Church also influenced some of the Hungarian monuments. The extent of this influence has yet to be studied, but we believe that when it is, further centrally planned monuments will prove to be of Greek Orthodox origin. At present it is impossible to deduce whether or not the Kiszombor—Karcza—Gerény group was connected with some Byzantine or Balkan inspiration; yet only in the Caucasus does one find churches similar in form.

Hungarian rotundas may have been influenced by still other sources. A new wave of rotundas inspired mainly by the church of the Holy Sepulchre in Jerusalem arrived in Europe from the East in the 12th century as the result of the Crusades and the activity of the crusading orders. Although both the Order of the Temple and of the Hospital had houses in Hungary, we know little about their churches and even less about their rotundas, although the Hospitallers may have built the round church at Karcsa. Further research may show that the crusading orders served as an additional stimulus for the continued building of rotundas in 12th- and 13th-century Hungary.

HELYNÉVMUTATÓ*

- Aachen 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 45, 84, 85, 2, 3
 Alag (Dunakeszi mellett) 40, 87, 1, 26
 Alba Iulia lásd Gyulafehérvár
 Algyógy (Geoagiul de Jos) 36, 86, 1, 12
 Alistál (Dolné Stal) 54, 89, 1
 Altötting (München mellett) 49
 Ani 50
 Apostag 11, 45, 46, 87, 1
 Avas lásd Környe
- Bácsszentantal, Szent György-templom 33, 86, 1, 12
 Bagodvitenyéd lásd Vitenyéd-szentpál
 Bamberg, Szent András-templom 17, 85
 Banská Kremnica lásd Kőrmöcbánya
 Banská Štiavnica lásd Selmecebánya
 Barda 50
 Berese (Bajna és Epöl között) 82
 Bijacovce lásd Mindszent
 Biňa lásd Kisbény
 Bölske 40, 87, 1, 26
 Börcs 54, 89, 1
 Bratislava lásd Pozsony
 Brügge, Szent Donátus-templom 17, 85, 3
 Budeč, Szent Péter-templom 23, 24, 85, 3, 6
- Centula 49
 Compiègne, Szűz Mária-templom 16, 85
- Csanád vár 31, 47, 51, 86, 1
 Csatár lásd Letenye
 Csengerjánosí lásd Jánosí
 Csötörtök (Štrvostok na Ostrove) 53, 89, 1
- Deáki (Deákmonostor; Deakovice) 55, 89
 Deákmonostor lásd Deáki
 Deakovice lásd Deáki
 Dehtice lásd Dejte
 Dejte (Dehtice) 43, 87, 2, 9
 Deutz, Szent Heribert-templom 49
 Diedenhofen lásd Thionville
 Dolné Stal lásd Alistál
- Dombegyháza 55, 89, 1
 Ducó (Ducové) 30, 31, 86, 1, 11
 Ducové lásd Ducó
 Dunakeszi lásd Alag
- Egyházás Nána lásd Kisanána
 Essen 17, 85
 Esztergom, kerek templom a váron kívül 55, 85, 89, 1
 Esztergom, vári Szent Vid-templom 27, 28, 30, 38, 1
- Fejéregyháza (Félegyház) 41, 58, 87, 1
 Feldebrő 51
 Félegyház lásd Fejéregyháza
 Fövényes—Kerekegyháza 33, 56, 86, 1, 12, 13
- Garamsalló (Šalov) 43, 87, 1
 Geoagiul de Jos lásd Algyógy
 Gerény (Horjany) 12, 46, 47, 51, 61, 87, 88, 89, 1, 34, 61, 62
 Gheorgheni lásd Gyergyószentmiklós
 Giecz 24, 85, 3, 7
 Gniezno 24
 Goguba 50
 Goslar, Szűz Mária-, később Szent György-templom 17, 85
 Göncruszka 55, 89, 1
 Groningen, Szent Walpurgis-templom 17, 85, 3
 Guraszáda (Gurasada) 59, 89, 39
- Gyergyószentmiklós (Gheorgheni) 59, 89
 Gyulafehérvár (Alba Iulia) 12, 52, 61, 88, 1, 35
 Gyulakeszi 35, 86, 1, 12
- Haraszt (Hrast nad Hornadom) 59, 89, 40, 67
 Hidegség 35, 86, 1, 12, 17
 Homolytájapuszta lásd Nagykörös
 Horjany lásd Gerény
 Hrast nad Hornadom lásd Haraszt
 Hszkonk 50

* A dőlt számok a képanyagra utalnak.

Ipolykiskeszi (Malé Kosihy) 41, 42, 87, 1, 27, 28
Iring 50
Isaszeg 40, 87, 1, 25

Ják, Szent Jakab-kápolna 39, 58, 37, 65
Jánosi 80
Jeruzsálem, Szent Sír templom 15, 16, 51
Jeruzsálem, Szűz Mária-templom 15

Kajár 54, 89
Kállósd 36, 37, 61, 86, 1, 19, 49, 50
Karcsa 12, 46, 47, 48, 51, 61, 87, 88, 89, 1, 32, 33, 57, 58
Kazakh 50
Kerekboldogasszonyfalva (Vas megye) 57, 86, 1
Kerekegyháza 1. (Bács-Kiskun megye) 56, 1
Kerekegyháza 2. (Bács-Kiskun megye) 56, 1
Kerekegyháza 3. (Bács-Kiskun megye; jelenleg is ilyen nevű község) 38, 56, 1
Kerekegyháza (Baranya megye) 56, 1
Kerekegyháza 1. (Békés megye) lásd Fővényes—Kerekegyháza
Kerekegyháza 2. (Békés megye) 56, 1
Kerekegyháza 1. (Bihar megye) 56, 1
Kerekegyháza 2. (Bihar megye) 56, 1
Kerekegyháza (Pest megye) 57, 58, 1
Kerekegyháza (Szolnok megye) 57, 1
Kerekegyháza (Rotunda Ecclesia; Temes megye) 57, 1
Kerekegyháza (Torda megye) 57, 1
Kerekszentmiklós lásd Rábaszentmiklós
Kerekszenttamás (Somogy megye) 57, 86, 1
Kerekszenttamás (Zámoly mellett) 40, 41, 56, 87, 1, 26, 55
Kerestur nad Váhom lásd Keresztúr
Keresztúr (Kerestur nad Váhom) 35, 54, 86, 1, 12, 18
Keszthely 31, 33, 86, 1, 12
Kézdiszentlélek (Sanziene) 59, 89
Kiahlisz 50
Kisbény (Biňa), Tizenkét Apostol temploma 39, 58, 87, 1, 24, 53, 54
Kisnána 31, 34, 86, 1, 12, 16, 47
Kispeleske (Pelišov) 27
Kissalló lásd Garamsalló
Kissikátor 55, 89, 1
Kiszombor 12, 46, 47, 51, 61, 87, 88, 89, 1, 31, 59, 60
Konstantinápoly, Hagia Soros-templom 15
Konstantinápoly, kápolna a Chalkoptoteia-templom mellett 15
Konstantinápoly, Szent Palota 15
Köln, Szent Gereon-templom 49

Körmöcbánya (Kremnica), Szent András-templom 54, 89, 1
Környe (Avas) 43, 61, 87, 1, 30
Krakkó, Wawel 24, 38, 85, 3, 7
Kremnica lásd Körmöcbánya

Lednogora lásd Ostrów Lednicki
Letenye, Szentkereszt-domb 33, 86, 1, 12
Levý Hradec, Szent Kelemen-templom 23, 24, 85
Liège, Evangélista Szent János-templom 17, 85, 3
Löwen, Szent Péter-templom 17, 85
Ludaspuszta lásd Nagykörös
Ludwigstadt, Marienkapelle 49
Lysa, Szent Dezső-templom 24, 85

Malé Kosihy lásd Ipolykiskeszi
Márkegyháza lásd Mezőtárkány
Markotabödöge 55, 89, 1
Meszlen 55, 89, 1
Mettlach, Szűz Mária-templom 17, 85
Mezőtárkány (Márkegyháza) 39, 86, 1, 23
Mikulčice, vár 19, 21, 22, 49, 85
Mikulčice, VI. templom 19, 3, 5
Mikulčice, VII. templom 19, 3, 5
Mikulčice, IX. templom 19, 3, 5
Mindszent (Bijacovce) 55, 89, 1, 10
Mórichely 31, 43, 86, 87
Müizen, Szent Lambertus-templom 17, 85, 3

Nagykörös, Homolytájapuszta, Szörhalom I. 35, 86, 1, 12, 20
Nagykörös, Homolytájapuszta, Szörhalom II. 42, 87, 1, 20, 27
Nagykörös, Ludaspuszta 37, 86, 1, 21
Nagykörös, Nyárkútrét 38, 86, 1, 22
Nagyótlak (Selo) 36, 37, 86, 1, 48
Nána lásd Kisnána
Nymwegen, Valkhof, Szent Miklós-templom 17, 85, 3

Nyárkútrét lásd Nagykörös
Nyírbátor, oktagonális kápolna 62
Nyírbátor, rotunda 55, 89, 1

Odorheiu lásd Székelyudvarhely
Oroszfalu, Kápolnadomb 41, 87, 1
Ostrów Lednicki (Lednogora) 24, 85, 3, 7
Ottmarsheim, Szűz Mária-templom 17, 85, 3

Öskü 34, 86, 1, 12, 44

Pápóc, Szent Mihály-templom 58, 59, 89, 63, 64

Pátyod—Csengerjánosi lásd Jánosi

Pelišov lásd Kispeleske
Pétervására 55, 89
Plzen lásd Stará Plzen
Podolin (Podolinec) 35, 86, 1, 41
Podolinec lásd Podolin
Poznań 24
Pozsony (Bratislava), Szent Márton-dóm, Szent Anna-kápolna 53, 1
Pozsony (Bratislava), vár 31, 41, 86, 87, 89, 1, 26
Prága, Szent Vid-templom 22, 23, 27, 38, 85, 3, 6
Prakfalva (Prakovice) 55, 89, 1
Prakovice lásd Prakfalva
Przslav 45, 87
Przemysł 24, 85, 3, 7
Pusztajánosi lásd Jánosi

Rábaszentmiklós (Kerekszentmiklós) 33, 56, 57, 86, 1, 12, 14, 43
Ravenna, San Vitale 14, 15
Róma, Pantheon (Sancta Maria Rotunda) 49, 50
Rotunda Ecclesia (Somogy megye) 57, 86, 1

Saint Riquier 17, 85
Šalov lásd Garamsalló
Sankt Margarethen lásd Szentmargita
Sanziene lásd Kézdiszentlélek
Sárospatak 28, 29, 30, 85, 1, 3, 9, 42
Selmechánya (Banská Štiavnica), Szent Mihály-templom 54, 89, 36
Selo lásd Nagyótlak
Šivetice lásd Sűvete
Škalica lásd Szokolca
Sokoróalja 55, 89, 1
Šopron, Szent Jakab-templom 54
Stará Plzen, Szent Péter-templom 24, 85, 3, 6

Staré Město, kerek templom 19, 22, 3, 5
Staré Město, vár 19, 22, 85
Štrvostok na Ostrove lásd Csőtörtök
Strzelno 42
Sűvete (Šivetice), Szent Margit-templom 39, 87, 1, 56

Szokolca (Škalica), Szent Anna-templom 54, 86, 1, 12
Szokolca (Škalica), Szent György-templom 35, 86, 1
Szalonna 34, 86, 1, 12, 15, 45, 46
Szamosangyalos 55, 89, 1
Szaninszkij monostor 50
Szászkezd 55, 89, 1
Székelyudvarhely (Odorhei) 59, 89, 38, 66
Szentmargita (Sankt Margarethen) 54

Tarnaszentmária 51
Thionville (Diedenhofen) 16, 85
Torhout 17, 85

Veszprém, Szent György-kápolna I—II. 10, 28, 30, 61, 62, 85, 87, 1, 8
Vitenyédzentpál (Bagodvitenyéd mellett) 36, 37, 86, 1, 51, 52
Vyšehrad, Keresztelő Szent János-templom 24, 85

Wimpfen im Tal, Szent Péter-templom 17, 85
Wislica 24
Würzburg, Szűz Mária-templom 49

Zadar lásd Zára
Zámoly lásd Kerekszenttamás
Zára, San Donato-templom 18, 19, 21, 45, 49, 3, 4
Znojmo, Szűz Mária-templom 24, 85, 3, 6
Zoravar 50